

ԱՐՏԱՂԵՍ ՎՐՈՒՅՐ

ԱՆՒՈՒՄ

ԱՐՏԱՇԵՍ ՎՐՈՒՅՐ

ԱՆՒՈՒՄ

2436

ՀԱՅՊԵՏԿՐԱՏ

ԵՐԵՎԱՆ

1 9 6 4

АРТАШЕС АРАМОВИЧ ВРУИՐ

В АНИ

(Воспоминания)

(На армянском языке)

Армянское государственное издательство

(Айпетрат), Ереван, 1964

Արտաշես Վրույրը իր մանկության և պատանեկության տարիներին (1901—1917 թթ.) եղել է հոշակավոր Անիում, որտեղ նրա հայրը՝ նշանավոր դերասան Արամ Վրույրը, Մառի գիտարշավի հետ տարիներ շարունակ մասնակցել է Հնավանդ ֆաղափի պեղումներին:

Հետագայում ինքը՝ Արտաշես Վրույրը, արդեն երիտասարդ, դառնում է էֆսպեդիցիայի խանդավառ աշխատակիցներից մեկը և ակտիվ մասնակցում է Անիի և շրջապատի վանքերի ու հուշարձանների ուսումնասիրության և նկարահանման գործին:

Պատմական Անին իր հոշակապ հուշարձաններով, վանքերով ու եկեղեցիներով, բերդերով ու պարիսպներով խոր, անջնջելի տպավորություն են բողբել մահուկ Արտաշեսի վրա: Եվ նա իր մանկա-պատանեկան վառ տպավորություններով ու հուշերով շքույացող հետաքրքրությամբ այնպես է պատմում, որ ընթերցողի առաջ ուրվագծվում են հնադարյան ֆաղափի կիսակործան շենքերը, բերդերը, պարիսպները, ընդհատակյա ուղիներն ու լաբիրինթոսները, շրջակա ձորերն ու բլուրները և Անիի ոռոգման ասկ հավիտյան քավալվող Ախարյանը:

Արտաշես Վրույրն իր հուշերում սիրով ու երախտագիտությամբ է նկարագրում գիտարշավի անձնագոն ու նվիրական աշխատանքը Անիում, ուր Մառի գլխավորությամբ մասնակցում էին՝ Աշխարհբեկ Լոռու-Մելիք Քալանթարը, Հով-

սեփ Օրբէլին, Թորամանյանը, Ն. Բունիաթյանը, Տարագրա-
սը, Տոկարսկին, Առն Քալանթարը, Արամ Վրույրը, Զուբի-
նովը և ուրիշներ:

Հեղինակը բեկ չի մտադրվել ապ գիտարշավի մասնա-
կիցների բնութագիրը, բայց պեղումների, նկարահանումնե-
րի, հավաքույթների և զանազան դեպքերի սեղմ և պատ-
կերավոր նկարագրությունը հնարավորություն են տալիս ըն-
թերցողին պատկերացնել գիտարշավի շատ մասնակիցներին:

Արտաշես Վրույրը ժլատ, բայց այնպիսի բնորոշ գծե-
րով է դրսևորել հատկապես մի քանի շարքային աշխատող-
ների, որոնք ընդմիջա մնում են ընթերցողի հիշողության
մեջ:

Անիում եղել էմ համարյա ամեն ամառ սկսած 1901 թվականից
մինչև 1917-ը, մանկական հասակից մինչ պատանեկություն:

Երբ առիթ է լինում հիշել կամ խոսել Անի քաղաքի մասին, մե-
կիկ-մեկիկ արթնանում են հիշողությանս մեջ մանկական ու պատա-
նական այն քաղցր օրերը, որոնք կապված են եղել ավերակների քա-
ղաքի հետ, որը սնուցել է իմ մեջ ճաշակ, գեղեցկի հասկացողության
գաղափար, նիստուկացի, մարդկային ավնիվ ու վսեմ բնութագրի
մշակույթ:

Անիի գիտարշավի աշխատակիցներն ու մշտաբնակները, որոնք
այսպես թե այնպես կապված էին Անիի աշխատանքներին, համարվում
էին անեցիներ: Ինձ ևս վիճակվեց կրել կրտսեր անեցու պատվավոր
անունը: Եվ ահա կյանքի վերջին տարիներին կրտսեր անեցին գրում
է իր վտիտ հուշերը ավերակների քաղաքի մասին, որը նվիրական է
ամեն մի հայի համար:

Ապրեցի ավերակների քաղաքում, տեսա մեր անցյալի մեծ վար-
պետների ու հմուտ քարագործների կերտած հապարամյա կյանք ունե-
ցող ծանրանիստ պարիսպներն իրենց խրոխտ բուրգերով ու հզոր դար-
պասներով, կիսակործան տաճարներն ու պալատները, իջևաններն ու
կամուրջները և խորհրդավոր այրերը: Տեսա մեր նախնիների մամռա-
պատ գերեզմանները, գոռ ճակատամարտերի դաշտերն ու խոր ձորե-
րը: Անցա ստորերկրյա Անիի հավիտենական մթության մեջ խորասուլ-
ված նեղ ու լայն անցքերով, տեսա խորախորհուրդ վիշապակիր բուր-
գերը: Տեսա բոլորը, բոլորը, որոնք դարերի խորքից եկել, հասել են մեզ
իրենց բազմալեզու և բազմագիր հիշատակարաններով, որոնք ինչեր

տեսան ու լսեցին, ինչեր ապրեցին խաղաղ մթնոլորտի, փոթորիկների և բռնությունների ներքո:

Տեսա գիտուն մարդկանց, որոնք բավամոտ գիտնականի ղեկավարությամբ, արևի կիպիչ ճառագայթների տակ, պրպտում ու պեղում էին պատմական քաղաքի հողաթմբերն ու փլատակների շրջակայքը ու դուրս հանում դարավոր հողի շերտերի տակից մեր նյութական մշակույթի մնացորդները. վերծանում հիշատակարանների արձանագրություններն ու պատմության էջերին հանձնում իրենց աշխատանքի արդյունքները: Տեսա մեծ ճարտարապետին իր խորաթափանց ու վննող աչքերով. նա չափագրում, գծագրում էր իր հմուտ ձեռքերով և պլըպլոտումների ու որոնումների աշխարհն ընկած իր սուր մտքով վերլուծումներ անում և եզրակացություններ հանում հայ ճարտարապետության հույակապ հուշարձանների մասին: Տեսա օրնիբուն ավերակների մեջ քայլող խանդավառ արվեստագետին իր լուսանկարչական գործիքով և անխոչ նկարչին իր ներկերով ու վրձիններով: Տեսա արեվակեպ դեմքերով բանվորների, որոնք բահերով ու բրիչներով սինված՝ պզուշորեն աշխատում էին պեղումների վայրերում:

Տարիների ընթացքում ապրեցի այս գեղեցիկ շրջափակում, որն իբրև մի մեծ դպրոց պատվաստեց իմ մեջ ազնիվ պգացումներ ու վսեմ գաղափարներ:

ԴԵՊԻ ԱՆԻ

Անի կարելի է գնալ հիմնականում երեք ճանապարհով՝ առաջին ուղին՝ վենիսական—Անի, Արգինայի վրայով մոտ 40—45 կիլոմետր. շնայած երկար, բայց ամենահարմար և միակ ճանապարհն է կառքերի համար: Երկրորդ և ամենաբանուկ ուղին՝ Անի կայարան—Անի, հարկով գյուղի վրայով, մոտ 7 կիլոմետր: Դա Անի այցելողների ամենաբանուկ ճանապարհն է: Անի կայարանից մինչև հարկով գյուղը սալլի ճամփա կա, սակայն այնուհետև պետք է իջնել Ախուրյանի խոր ձորը, նավակով անցնել գետի աջ ափը, և ահա այդ տեղից ձորի միջով նեղ շավիղը ձգվում է մոտ երեք կիլոմետր մինչև Գլիձոր և ապա փոքրիկ զառիվերը անցնելով՝ Տիգրանի դռնով մտնում եք Անի, և ձեր առաջ մի բարձունքի վրա հանդիպում եք նրբագեղ փոքր տաճարի, դա Տիգրան Հոնենցի սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին է: Երրորդ ուղին՝ Աղին կայարան—Անի, մոտ 14—15 կիլոմետր, Ղեղաձ գյուղի վրայով: Այդ ճամփան հարմար է սալլի համար, և մեր ընտանիքը, շատ քիչ բացառությամբ, միշտ այդ ճանապարհով էր գնում Անի: Մոտ կեսօրին հասնելով Աղին կայարանը, զիշերում էինք Աղին գյուղում, և առավոտ կանուխ սալլով ճամփա ընկնում դեպի Անի: Ղեղաձ գյուղի մոտ կտրելով Ախուրյան գետը՝ անցնում էինք աջ ափը: Ղեղաձի մոտ Ախուրյանի հունը բավականին լայն է, սալը ազատ կարողանում է անցնել: Ապա մի փոքր հանգիստ տալով եզներին, շարունակում էինք ճանապարհը... Անցնելով Արազ գյուղի միջով, մի փոքր հետո մեր առաջ ուրվագծվում էին Անի քաղաքի հյուսիսային տուֆակերտ պարիսպներն իրենց բազմաթիվ բուրգերով: Ցնծում էր իմ հոգին. այնպիսի ջերմ և մեծ կարոտով նայում էի այդ հողը ամբողջուններին, որոնք, քանի մոտենում էինք, այնքան խոշոր և պայծառ տեսք էին ընդունում: Զգիտեմ ինչու, ինձ թվում էր, որ երկար, շատ երկար տարիներ են անցել նախորդ

բաժանման օրից և պապակ սրտով նորից տեսնում եմ հողուս մեջ խմորված այդ նվիրական ավերակ քաղաքը, որի յուրաքանչյուր բեկորը, ասես, լեզու առած խոսում է ինձ հետ: Քաղաքը ճամփա էր տալիս մեր սայլին իր հզոր կենսոյունական դարպասից՝ Ավագ դռնից: Եվ սայլի անխնայ երթնելով մտնում էին Ավագ մուտքի առաջին դարպասով երկշաքը պարխսպների նեղ արանքը: Արձագանքում էին պարխսպներն ու բուրգերը խուլ ու խորհրդավոր ձայներով, ասես ողջունում էին մեր մուտքը Անի:

ԱՆԻԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Անի քաղաքի հյուսիսային ամրությունների հյուսիս-արևմտյան անկյունը ծովն է տալիս, և պարխսպները այդտեղից ձգվում են մոտ 80 մետր դեպի արևմուտք՝ փակելով Իգաձորի արևելյան կողմը:

Այս պարխսպները Անին կապում են Իգաձորի հետ մի փոքրիկ դռնով, որը հետագայում շարել են քարե ամուր պատով: Այժմ մուտքը փակող այդ պատը կիսով չափ քանդված է և դոյացած անցքով մի շավիղ տանում է դեպի Իգաձոր:

Անին շրջապատող շորս ձորերից, այն է՝ Գլիձոր, Ախուրյանի ձոր, Մաղկոցաձոր և Իգաձոր, ամենափոքրը Իգաձորն է, որը պատկած է քաղաքի հյուսիսային կողմում: Նա ձգվում է արևելքից արևմուտք և զառիվայրը իջնում մոտ 400—500 մետր մինչ Մաղկոցաձոր և միանում նրան:

Իգաձորը զուրկ է բուսականությունից: Թե ինչու է «Իգաձոր» կոչվում, չգիտեմ: Այնտեղ կան բազմաթիվ մեծ ու փոքր այրեր, որոնց ժամանակին մարդկային ձեռքն է կերտել:

Առնակազմ Ազոն ծանրաբարո մի մարդ էր, ավազը այն երեք եղբայրների, որոնք թուրքական վայրագություններից հալածական, լքելով Ալաշկերտի գեղատեսիլ հովտի արգավանդ հողերը, տուն, տեղ, դաղթել, եկել էին արևելյան Հայաստան, բնակություն հաստատելով Անի քաղաքի Իգաձորի պատմական այրերում:

Իգաձորի այրերի բնակիչները միայն այդ երեք եղբայրները չէին: Այնտեղ բնակվում էին նաև ատաղձագործ Արամը և Օհանը իրենց ընտանիքներով, նույնպես Ալաշկերտից գաղթած:

Ազոն ամառվա ամիսներին աշխատում էր Անիի պեղումներում որպես բանվոր, իսկ մնացած ամիսներին զբաղվում էր իր տնտեսությամբ:

Կարապետը՝ միջնակ եղբայրը, ծառայում էր ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանի մոտ: Իսկ Եսային՝ կրտսերը, Անի քաղաքի սուրհանդակն էր: Նա զրեատավորված էր շերքեզի տարագով, գլխին կրում էր մորթե գլխարկ, ոտքերին բարձրավիզ կոշիկներ, որոնք մինչ սրունքներն էին հասնում: Ձախ կողմը, շուխայի վրա, ամրացված էր պղնձաձուլ, բոլորածե, փայլուն մի մետաղ, որի վրա փորագրված էր ուսերեն և հայերեն—«Անիի սուրհանդակ»:

Այս մետաղյա նշանը, որ ցույց էր տալիս իր պաշտոնական դրուժյունը, մեծ ազդեցություն էր գործում շրջակա գյուղերի ազգաբնակչության վրա, որոնք հարգանքով ու ակնածությամբ էին մոտենում Անիի սուրհանդակին:

Պաշտոնական երթի ժամանակ Անիի սուրհանդակը դուրս էր գալիս ձի հեծած՝ խաշմերուկ փամփշտակալները, հրացանը և երկսայրի թուրը կողքից կախած ու տարադին համաձայն խենչաբը առջևից ամրացված: Այս ամենը այդ երիտասարդ սուրհանդակին տալիս էին իր կոշմանն արժանի պատկառելի տեսք:

Ձմռան ամիսներին նա երբեմն այցի էր գնում շրջակա գյուղերը: Հատկապես եղիդիները մեծ երկյուղածություն էին տածում դեպի Անիի սուրհանդակը: Նրան հրավիրում էին իրենց հավաքատեղին, հարգանքով բազմեցնում օգալի գլուխը և երկար ու բարակ գրուցում աշխարհի խեր ու շառից, հյուրասիրում, և ապա սկսվում էր բողոքավորների այցը իրենց անլուծելի վեճերը լուծելու համար:

Անիի սուրհանդակի խոսքն օրենք էր:

Նա վիճող կողմերին լսելուց հետո մի քանի խրատական խոսքեր էր ասում և տալիս իր վճիռը: Նրա վճիռը երկու կողմերից էլ ընդունվում էր առանց առարկության:

Արամը՝ Անիի հնադարանի հյուան էր:

Օհանը՝ Միքայել վարդապետի մոտ սպասավոր էր: Նա նամանապես սպասավորում էր Անիի գիտաբանին:

Օհանի ընտանիքը բազմամարդ էր: Նա բաղկացած էր 7 հոգուց—Օհանը, կինը՝ Ձմոն և զավակները՝ Վահրիճ, Հեղինե, Արեղնազ, հետագայում Այծեմնիկ և Գուրգեն: Ձմոն ժրջան մի կին էր, իր ընտանիկան հոգսերի մեջ թաղված: Նա միաժամանակ հայր Միքայելի կովկիթն էր ու հացթուխը: Այդ ընտանիքը բնակվում էր Իգաձորի մի խոշոր ու ընդարձակ այրում, որի վերևը, ճիշտ ձորի շուրթին, բազմած էին Պարոնի պալատի ավերակները:

Կարապետը ուներ երկու զավակ:

Եսային հետագայում ամուսնացավ և ունեցավ մեկ աղջիկ, որի կնքա-
հայրը եղավ պրոֆեսոր Ն. Մառը:

Դա մի կիրակի օր էր:

Պրոֆեսոր Մառի բնակարանից (այն ժամանակ Անիի գիտարշավը իր
առանձին բնակելի շենքը չուներ, բնակվում էին հայր Միքայելի սենյակնե-
րում) քավոր, քավորիկին, սանահներ, սանամներ, փոքրիկ սանիկը գիտնականի
ձեռքերում և մի խոսքի հանդիսականներ Միքայել վարդապետի առաջնորդու-
թյամբ ուղևորվեցին Մայր տաճար:

Վարդապետը մենակ էր, տիրացու չուներ: Այդ պարտականությունը վի-
ճակվեց Արամ Վրույրին: Նա հագավ նեղ ու կարճ ճեմակ շապիկ, ձեռքին
բռնած բուրվառով խնկարկում էր և քթի տակ մրթմրթալով կատարում տի-
րացուի պարտականությունը:

Նրա արտահայտիչ քիթը, կոմիկական դիմագծերը, նեղ ու կարճ շապիկը,
դեմքի լրջությունը,—այդ ամենը մի ծիծաղաշարժ տեսարան էր ներկայաց-
նում: Բայց ո՞վ կհամարձակվեր ծիծաղել, այն էլ սուրբ տաճարի կամարների
տակ: Այն, ինչ ուրիշների համար տարօրինակ էր ու ծիծաղաշարժ, Արամ
Վրույրի համար սովորական էր ու ռեալ: Եվ հիմի ոմանք այդ կոմիկական
պատկերի վրա համարձակվելին ժպտալ կամ ծիծաղել, շատ տարօրինակ
կթվար այդ ի ծնե կատակերգակին: Նա ծայր աստիճան կվրդովվեր, կարծես
թե ասելու լիներ. «Ե՛նչ կա այստեղ ծիծաղաշարժ»: Եվ այդ դրությունը կկրկ-
նապատկեր, կեռապատկեր նրա կոմիկական վիճակը, շարժումներն ու կեր-
պարանքը: Այդ պահին հանդիսականի մեջ ավելի բուռն ծիծաղի գրգիռ կա-
ռաջանար և անհնարին կլիներ զսպել այն: Հանդիսականի այդ արտահայ-
տությունը կրազմապատկեր Արամ Վրույրի զսպված վրդովմունքն ու հուզումը
և որքան որ հուզվեր ու վրդովվեր, այնքան ավելի ծիծաղաշարժ արտահայ-
տություն կընդուներ: Գրիչս տկար է նկարագրելու այդ դարմանալի կատա-
կերգակին: Նրա բոլոր կոմիկական դրություններն ու արտահայտությունները
երևան էին զալիս միանգամայն ինքնաբերալ: Եվ այդ է պատճառը, որ հետա-
գայում, երբ բախտ ունեցա բեմահարթակի վրա իբրև կրտսեր կուրգա բախ-
վելու նրա հետ, միշտ խուսափում էի նրա դեմքին նայելուց. հայացքս ուղ-
ղում էի դեպի նա առանց նրան նայելու: Չնայած խաղարկման մեջ այդ ձևը
միանգամայն պարսավելի է և անընդունելի, սակայն ուրիշ կերպ վարվել
հնարավոր չէր:

Հարգելի պրոֆեսորը հոգնած էր, չէ՞ որ նա ամեն օր արևածագին դնում
էր աշխատանքի և զբաղված էր մինչ ուշ գիշեր: Հաճախ առախոտյան թև-
ջելու շէր գալիս տուն, Օհանն էր թեյը տսնում պեղման վայրը: Նրա միակ

հանգիստը կիրակի օրն էր, այն էլ կնքահոր պարտականություն ուներ կա-
տարելու: Երեսան գրկին երևի մտածում էր, թե ե՞րբ պիտի ավարտվի
կնունքի արարողությունը:

Որոշ եկեղեցական ծիսակատարությունից հետո, Միքայել վարդապետը
հարց տվեց:

— Պարոն պրոֆեսոր, ի՞նչ դնենք երեսայի անունը:

Նախապես որոշված չէր երեսայի անունը: Անիի սուրհանդակը համար-
ձակություն չուներ այդ մասին խոսելու քավորի հետ:

— Գևորգ,—պատասխանեց մեծարգո գիտնականը:

Հանդիսականների մեջ դարմանք առաջացավ:

— Հարգելի պրոֆեսոր, սանիկը աղջիկ է, առարկեց վարդապետը: Առա-
ջացավ զսպված ծիծաղ: Գիտնականը ժպտաց ու ասաց.

— Այդ դեպքում Մարիամ թող լինի:

Եվ Անիի Աստվածամոր տաճարի երկնասլաց սյուների և վեհ կամարնե-
րի տակ մկրտվեց Մարիամը հետաքրքիր տիրացուի խնկարկվող բուրվառի
ներքո:

Հետևյալ օրերին Անի քաղաքի շրջակա գյուղերի բնակիչների մեջ դար-
մանք և հիացմունք առաջացավ, երբ հայտնի դարձավ, որ պրոֆեսոր Մառը
իր սուրհանդակի կնքահայրն է դարձել:

Թե ատաղձագործ Արամը և թե Ազոն թեև ամուսնացած, բայց դավակ
չունեին:

Անիում կար նաև եզիդի ջրկիր Կյասսոն—Բագնայրցի (այժմ Ղոզլիջա),
որը Միքայել վարդապետին պատկանող 4—5 ավանակներով ջուր էր կրում
Մաղկոցաձորի սառնորակ աղբյուրներից:

Գիտարշավի սննդի հոգսը ընկած էր Միքայել վարդապետի վրա: Նա
ամեն ամառ խոհարար էր հրավիրում Ալեքսանդրապոլից: Հացը թխվում էր
երկու օրը մեկ անգամ: Նմանապես հայր սուրբի շորս կովերը լիովի ապա-
հովում էին կաթը, մածոնը, կարագը:

Միքայել վարդապետի խոհանոցը օրական երեք անգամ սնունդ էր մա-
տակարարում Անիի գիտարշավին. առավոտյան ժամը 8-ին հաց, ոչխարի
պանիր, հավկիթ և կարագ: Թեյը և շաքարը արշավախումբը բերում էր իր
հետ: Ժամը 12-ին՝ ճաշ երեք տեսակից—ա) արգանակ, բ) մսեղեն որևէ կե-
րակուր և գ) մածոն ու երբեմն կոմպոտ: Ճաշասեղանին մեկ-մեկ երևում
էր նաև գինի: Երեկոյան ընթրիք (մսեղեն):

Այս սպասարկման համար հայր Միքայելը վարձատրվում էր արշավա-

խմբի կողմից: Մենդին վերաբերող ծախսերը շէին դանձվում աշխատակիցներից, դա արշավախմբի¹ հաշվին էր:

Անիում կային հուժեղ գալլիսեղդ երկու դամփու՝ Վեյքու և Ֆինդո: Ֆինդոյի մեջքին երբեմն նստում էի ես. նա շէր առարկում:

Կար նաև մի փոքրիկ շնիկ Բոշկա անունով, որի փոխարեն հայր Միքայելը տիրոջը տվել էր որպես վարձատրություն մի ավանակ:

Փոքրիկ Բոշկան տաքարյուն էր ու համարձակ, ամեն դատարկ բանի համար մեծ աղմուկ էր բարձրացնում, ասես ահազանգում էր դամփուներին գալիք վտանգը:

Գամփուները պահպանում էին կովերին ու ավանակներին գալլերի հարձակումներից, իսկ փոքրիկ Բոշկան առանց պարապուրդի անշեղորհն կասարում էր իր պարտականությունը:

Մոռացություն չի կարելի տալ Ախուրյանի ձորում փոքրիկ մատուռի մեջ բնակվող ծերունի ձկնորս Իվանին, որի կյանքը սակայն կարճ տևեց Անիում...

Այնուհետև գալիս է Անի քաղաքի վերնախավը. ավագագույնը՝ պրոֆեսոր Ն. Յա. Մառը, կինը՝ Ալեքսանդրա Ալեքսենևա, Յուրի—Մառի ավագ որդին, Վոլոդյա՝ կրտսեր որդին, Արամ Վրուչը, կինը՝ Նունե, զավակները՝ Արա, Արտաշես, հետագայում Արաքսի և Մադիկ, Միքայել վարդապետը, ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը, նկարիչ Արշակ Ֆեթվաճյանը, Հովսեփ Օրբելին, Աշխարհբեկ Լոռու-Մելիք Քալանթարը, նկարիչ Պուլտարացիին:

Հնագիտական արշավախմբին մասնակցել են նաև Ղափանցյանը, Լևոն Քալանթարը, ճարտարապետ Նիկողայոս Բունիաթյանը, Տարագրոսը, տողերիս գրողը, Գ. Չուբինովը, ճարտարապետ Ն. Տոկարսկին և ուրիշներ: Ահա սրանք էին առասպելական հոշակ ստացած երբեմնի բազմամարդ Անի քաղաքի սակավաթիվ բնակիչները, որոնք ապրելով դարերի շրջափակում, փոխադարձ հարգանքով ու սիրով կապված միմյանց, շունչ ու հոգի էին տալիս այդ ավերակ քաղաքին:

Դա շնչող նոր Անին էր:

Ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը բնակվում էր Միքայել վարդապետի խցիկում:

Դա մի փոքր սենյակ էր տախտակե հատակով, որտեղ ղետեղված էին հին ձևի երկու փայտյա մահճակալ, սեղան՝ վրան լամպ, մոխրաման և ճարտարապետի գծագրական տախտակը, ապա մի պահարան, պահարանի կողքին գտնվում էր փոքրիկ բուրբակ սեղան, վրան դրված մի մեծ մատյան,

¹ Ցուրաբանչուր անձի համար պրոֆ. Մառը վճարում էր հայր Միքայելին 50 կոպեկ — ամիսը 15 օրով:

որը այցելունների հիշատակությունների մատյանն էր: Այդ մատյանի մեջ կային բազմազգ լեզուներով ջերմ ու հուզիչ գրված սպավորություններ:

Պահարանի մոտ, անկյունում, հենված էր վարդապետի հրացանը. նա անվրեպ նշանաձիգ էր:

Ճարտարապետը հասնում էր պարզ ու համեստ, ամբողջ օրը խորասուղված իր շափագրական և գծագրական աշխատանքների մեջ: Թծախնդիր էր ու մաքրասեր, մտածկոտ էր նա ու լուրջ: Չափից ավելի համեստությունը պահում էր նրա վեհ ճակատը, որը սակայն բացասական հետքեր թողեց իր կյանքի ու գործունեության ճանապարհին... Շրջակա գյուղերի բնակիչները կարծում էին, թե ճարտարապետ նրա անունն է և այդպես էլ անվանում էին նրան:

Այդ քանքարավոր մեծ հայը կարողացավ մխրճվել իր ստեղծագործ նախնիների գեղեցիկ շենքերի և վեհ ու ծանրանիստ կոթողների ճարտարապետական կառուցվածքների էություն մեջ և ի հայտ հանել հայկական պատմական ճարտարապետության առկայությունը, որը մինչ այդ լուրջ ու սխտեմատիկ ուսումնասիրության ենթակա չէր եղած:

* *
*

Արամ Վրուչը—Անի քաղաքի պատվավոր քաղաքացին: Նա աշխատել է նախ ինքնուրույն և ապա Անիի հնագիտական էքսպեդիցիաներին որպես հնագետ-լուսանկարիչ: Պետերբուրգի հնախոսական ընկերության անդամ էր: Նա Անիում իր աշխատանքները սկսել է տակավին 1886 թվից:

Ահա թե ինչ է գրում 1903 թվին պատմաբան Լեոն իր «Անի» աշխատության մեջ:

«...Բայց հանգուցյալ Քյուրբջյանից հետո, ոչ ոք այնքան շատ բան չի արել Անին լուսանկարելու կողմից, որքան արել է դերասան պ. Վրուչը: Նա սիրող լուսանկարիչ է. և անձնապես սիրում է հնություններ, իսկ ամենից շատ, իհարկե, Անին: Մի քանի ամառ պ. Վրուչըն ապրել է Անիում, ծանոթացել նրա լուրաբանչուր քարին, նրա դիրքերի բոլոր մանրամասնությունների հետ և ցույց է տվել մի մեծ, տոկոն աշխատություն: Քյուրբջյանը հրատարակեց հիսուներից ոչ ավել լուսանկարներ, իսկ պ. Վրուչըր մենակ, առանց օգնականի և մանավանդ առանց նյութական աջակցության, որ գործի ամենակարևոր կողմն է, հանել է երկու հարյուր տեսարան, որոնցից հար-

յուրը արդեն հրատարակել է: Հայ բեմի այդ համեստ և, ինչ ասել կուզի, չքավոր գործիչը կարելի է ասել, Անիի մեջ և Անիի շուրջը ոչինչ անձանոթ բան չի թողել, այնպես որ նրա ժողովածուն ավերակների մայրաքաղաքի լիակատար, ամենամանրամասն տեսարանացույցը պիտի դառնա»¹:

1878 թվին Անին ռուսական բանակի կողմից զբաղվելուց հետո, Միքայել վարդապետ Տեր-Մինասյանը Անի քաղաքի երկրորդ և վերջին վանահայրն էր: Նա զործունյա մի մարդ էր: Փոքրիկ նորոգություններ էր կատարել, ինչպես Մայր տաճարի արևելյան պատի երկու բացվածքները սրբատաշ քարերով ամրացնելով, նմանապես Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու հարավ-արևմտյան անկյունը նորոգելով:

Գյուրումբյուն տալու համար հետաքրքրասեր այցելուներին, նա մի քանի շավիղներ էր բացել իր բնակարանից դեպի Տ. Հոնենց, Ապուղամբենց, Պարոնի պալատ, Առաքելոց եկեղեցին, Միջնաբերդ, Ծաղկոցաձոր և այլն... Ուներ փոքրիկ տնտեսություն՝ բաղկացած շորս կովից և մի քանի ցիզական ավանակներից: Իգաձորի և Ծաղկոցաձորի հանգույցում մշակում էր մի փարթամ բանջարանոց:

Ըստ հնարավորության նա լայն աշակցություն էր ցուցաբերում Անիի զիտարշավին տնտեսական և կենցաղային խնդիրներում, աչքաթող չանելով նաև ճարտարապետ Թ. Թորամանյանին, Արամ վրույրին և նկարիչ Արշակ Ֆեթվաճյանին, որոնցից Ա. Ֆեթվաճյանը մասնակի, իսկ Արամ վրույրը և ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը Անի քաղաքի պատվավոր և մնայուն բնակիչներն էին համարվում:

Անիում ցարական կառավարության կողմից ճանաչված և հաստատված պաշտոնական եկեղեցին համարվում էր Տ. Հոնենցի սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը: Սակայն եկեղեցական արարողությունները կատարվում էին Անիի հոշակավոր Մայր տաճարում, որովհետև գտնվում էր վանահոր բնակարանի մոտ:

Սպասավորները երբեմն ջղայնացնում էին հայր Միքայելին՝ ճշտորեն չկատարելով նրա կարգադրությունները: Նա հաճախ ասում էր, «երբ ես մեռնեմ, իմ մարմինը ամփոփեցեք Մայր տաճարի հյուսիսային պատի մոտ և տապանաքարի վրա գրեցեք. «Աստ հանդի մարմին բազմաշարքար Միքայել վարդապետի՝ վանահայր Անվո: Նա տասը տարի ավել կապրեր, Եթե իմ ծառաները չըղայնացնեին»:

1 Աս — «Անի», էջ 63, Երևան, Հայպետհրատ, 1946 թ.

Հայր Միքայելը մեծ հարգանք ու սեր էր վայելում շրջակա գյուղերի բազմազգ բնակիչների կողմից: Մուսուլման գյուղացիները նրան մուսուլման էին կոչում և հաճախ դիմում էին նրա արդարադատությանը, իրենց կնճոռտ վեճերը լուծելու համար:

Չնայած այդ բոլորին, 1920 թվին մի խումբ թուրքեր մտնում են Անի, հայր սուրբի կյանքին վերջ տալու համար: Հայր Միքայելին հաջողվում է խույս ապա այդ շարանենգ մարդկանց որոգաթից և փախույտ տալով թաքնվել Ախուրյան ձորի եղեգնուտում ու մեծ դժվարությամբ, երեք օրվա ընթացքում, կտրել երեք վերստ տարածություն և ապա անցնել Ախուրյանի աջ ափը ու բարձրանալ խարկով հայաբնակ գյուղը:

Միքայել վարդապետը, այդ առնակազմ դարաբաղցին, ծանր հիվանդությամբ, բոլորովին հյուծված ընկալ մահիճ էջմիածնում առանց որևէ խնամքի և կարճ ժամանակից հետո վախճանվեց սովի ու թշվառության մեջ:

* *
*

Հիշատակության արժանի է պրոֆեսոր Ն. Մառի աշակերտներից Աշխարհբեկ Լոռու-Մելիք Քալանթարի մի ինքնուրույն նախաձեռնությունը, որը հավերժացնում է այդ եռանդուն հնագետի հիշատակը:

1918 թվին Աշխարհբեկը լոռեցիներից կազմում է մի բրիգադ և մեկնում Անի՝ կորստից փրկելու համար Անիի հնադարանի էքսպոնատները, որոնց տեղափոխման համար նախօրոք ապահովում է մի բեռնատար վագոն Անի կայարանում:

Լոռեցիների գինված այդ խումբը Աշխարհբեկ Լոռու-Մելիք Քալանթարի գլխավորությամբ մտնում է Անի, որտեղից ուսերի վրա, մոտ երեք վերստ, Ախուրյանի ձորով սկսում են կրել դեպի խարկով գյուղը Անիի հնադարանի էքսպոնատներն ու այլ իրեր և ապա սայլով տեղափոխում Անի կայարան:

Սակայն այդ անձնագուհ խմբին շհաջողվեց լրիվ ավարտել աշխատանքը: Թշնամին անակնկալի բերեց և նրանք զնդակների տարափի տակ, հալածական հուացան Անիից:

Միայն հայրենիքի հանդպ ունեցած վառ սերն ու անձնվիրությունը կարող էր այդ խանդավառ խմբի անդամներին տալ ուժ ու կարողություն իրենց երկրի պատմական մշակույթի արժեքները անշահախնդիր, Ախուրյանի ձորի նեղ կածաններով, ուսերի վրա տեղափոխելու դժվարին գործը կատարել:

Գովելի է Աշխարհբեկ Քալանթարի այդ նախաձեռնությունը: Եվ այժմ,

երբ մենք տեսնում ենք մեր պատմական թանգարանում Անի քաղաքին վերաբերյալ հնագիտական իրեր, այդ ամենի համար պարտական ենք նրան:

Նա փրկեց կորստից իր ուսուցչի բազում տարիների վաստակի մի մասը միայն, որի մեջ ինքը ևս բաժին ունեւր: Բայց այդ նվիրական նախաձեռնութեան մեջ, անկախ իր կամքից ու ցանկութեանից, աններելի մի սխալ գործեց: Բացի հնագիտական արժեքներից, նա տեղափոխել տվեց իր ուսուցչի գրքերի հսկա պահարանը, գրադարանը, Անիի հնագրանի կողմից հրատարակված հարյուրավոր գրքեր, դանակներ, պատառաքաղներ, գդալներ, պնակներ, միս աղալու մեքենա, բահեր, բրվիչներ և նման այլ իրեր, որոնց տեղափոխելու կարիքը բնավ չկար: Դա միայն ժամանակի անիմաստ վատնում էր: Այդ բոլորի փոխարեն, նա կարող էր կորստից փրկել ևս շատ արժեքներ: Նա ժամանակ չունեցավ տեղափոխելու Գագիկ Ա. թագավորի արձանը, որը մի արժեքավոր նմուշ է 10-րդ դարու հայ արձանագործութեան: Նա կարողացավ անջատել մարմնից թագավորի գլուխը և ձախ թևը միայն և թաքցնել այն մեկ անհայտ մի տեղ՝ թողնելով Գագիկի մարմինը և աջ թևը հնագրանի շենքում բախտի քմահաճույքին:

Հետագայում, կարծեմ 1922 թվին, Աշխարհբեկին հաջողվեց կրկին այցելել Անի: Այնտեղ նա լուսանկարեց թանգարանների շենքերի ներքին անմխիթար վիճակը:

Ահա թե ինչ է ասում լուսանկարը:

Քարեդարանի տանիքը, լուսամուտները, դռներն ու հատակի տախտակները և բաղմամբիվ դարակներ չկան... Անողորքաբար հափշտակված են հարևան գյուղերի թուրք բնակիչների կողմից, որի հետևանքով խառնիխուռն թափված են երբեմնի մեծ խնամքով հավաքված և դարակների վրա դարսված քանդակազարդ բեկորներ և արձանագրված քարեր: Նույն վիճակին էր դատապարտված նաև հնագրանը:

ՋՐԿԻՐ ԿՅԱՍՍՈՆ

Արևածագին ջրկիր Կյասսոն ախոռից հանում էր իր խնամքին ապավինած շորս-հինգ ավանակները և պատրաստութուն էր տեսնում ջրի գնալու դեպի Սաղկոցաձոր: Նա թամբում էր ավանակները և թամբերին ամրացնում փայտյա փորրիկ տակառներ:

Անի. — Պոֆեսոր Ե. Մառ — Միջնաբերդում, հեռվում — Մանուշե, Մայր տաճար, փրկիչ լուսանկարեց Արամ Վրույր, 1908 թ

Աճի. — Պրոֆեսոր Ն. Ման:

Փոքրիկ Բոչկան ուրախությունից իրար էր անցնում, մերթ վազում էր ղեպի ջրկիրը, մերթ արագ պտույտներ գործում ավանակների շուրջը, նա նախազգում էր, որ ճամփա են կտրելու:

Ավանակների քարավանը բարձած փայտե կփերով բռնում էր իր ճամփան ղեպի Մաղկոցաձոր: Առջևից ընթանում էր սանձարձակ Բոչկան թավ պոչը տնկած, որպես առաջապահ: Ապա մեկը մյուսի ետևից ժապավենի նման ձգվում էին ավանակները: Նրանց ետևից դնում էր ջրկիր կյասսոն ճիպոտը ուսած և մի ձեռքով բռնած իր անբաժան ծխամորձը, որի մեջ մխում էր ժիլկան (մախորկա): Այդ հանդիսավոր «շքերթի» հետևից ծանրաքալ ընթանում էր գամփռ Ֆինդոն. նա արդեն ծերացել էր:

Եվ այս հանդիսավոր երթը ղեպի Մաղկոցաձոր ու ետ, կրկնվում էր ամեն օր մի քանի անգամ և ոչ ոք չէր զլանում իր պարտականությունների մեջ:

ՓՈՍՏԱՍԱՐ ՏԻՂՈՆ

2436

Տիգոն էր Անիի փոստատարը:

Խարկովցի էր նա: Դա մի փոքրիկ, հայաբնակ գյուղ է՝ նստած Ախուրյան գետի խոր ձորի ձախ շուրթին, Անի քաղաքից երեք կիլոմետր ղեպի արևելք:

Համագյուղացիները նրան անվանում էին կոլոտ Տիգո: Բավականին կարճ հասակին ներդաշնակում էր նրա նիհար մարմինը, սակայն զուլում մի փոքր անհամաչափություն էր մտցնում նրա ընդհանուր կառուցվածքի մեջ:

Խորամանկ էր փոստատար Տիգոն. նա պահում էր մի արտահայտիչ մորուք և ստեպ-ստեպ կարգի էր զցում այն, հատուկ ուշադրություն դարձնելով նրա վրա, որը բավականին տեսք էր տալիս փոստատարի կարճ ու նիհար մարմնին: Ոտքերին պրկած ուներ կաշյա լայն օղակներ, թեթև և հանդիսաքալելու համար: Կողքից կախված էր փոկավոր փոստատարի սև պայտուսակը: Զեռքին կրում էր դավազան, յուրօրինակ էր ու արտահայտիչ:

Ամեն օր Անի կայարանից Անի քաղաքի փոստն էր բերում:

Անիի փոստատարը մեծ կարևորություն էր տալիս իր պաշտոնին, միայն դժգոհ էր, որ Անիի սուրհանդակի նման փայլուն մետաղաձուլ մի նշան շունի իր կրծքին, մոռանալով, որ ինքը տարվա մեջ երեք ամիս է միայն աշխատում (հունիս, հուլիս, օգոստոս), իսկ Անիի սուրհանդակը՝ ընդմիշտ:

Փոստատար Տիգրան դանդաղաշարժ էր ու ծուլ, սակայն փոստը բերելիս, երբ «Տիգրանի» դռնով մտնում էր Անի, Տիգրան Հունեցի հեղեղեցու կարճ զանիվները անցնելուց հետո՝ ուժ էր տալիս իր ոտներին և ժիր ու արագաքայլ ընթանում էր դեպի դիտնակների բնակարանը, ամբողջապես քրտինքի մեջ կորած, ապացուցելու համար, որ իր «կարեւորագույն» պաշտոնի մեջ անթերի է ու ղզոն: Նա հանձնում էր իր փոստը և ստանում ուղարկվելիք թղթակցությունները:

Նա միշտ աննկատելի տհաճությամբ դարձնում էր իր դեմքը, երբ պատահամբ հանդիպում էր Արամ Վրույրին: Չէր ուզում հաշտվել այն մտքի հետ, թե՛ «Անբեխ, անմորուս մարդը մի՞թե կարող է տղամարդկանց դասին հաշվել»: Եվ մտածում էր, առանց կարողանալու լուծել այն խնդիրը, թե՛ ինչու՞ նա, առանց ամաչելու, խուսափում է իր բեղերից, քանի որ տղամարդու պատիվը բեղ ու մորուսի մեջ է: Գոնե օրինակ վերցնի աղայից (պրոֆեսոր Մառնի գլուխացիները «աղա» էին կոչում), հայր Միքայելից կամ թե ճարտարապետի փառահեղ բեղերից.— «Թու, այդպիսի մարդու նամուսին ու ղեչրաթին»: Իսկ մյուս կողմից էլ մտածում էր. «Գուցե Վրույրը ֆրանգ է» և շատ տարօրինակ էր թվում, որ այդ «ֆրանգը» լուսավորչական սուրբ եկեղեցու մեջ տիրացուի պարտականություն է կատարել և հայր սուրբը ինչպե՞ս է հանդուրժել այդ: Ահա անլուծելի խոհեր, որոնք պտտվում էին փոստատարի ուղեղում:

Երկար ու բարակ մտածելուց հետո նա դատում էր այսպես՝ եթե ուղարկու եկեղեցուն պատկանող աղան (Ն. Մառ) կարող է լուսավորչական եկեղեցու դավանանքին պատկանող Եսայիի աղջկա քավորը լինել, ապա ինչու՞ «ֆրանգ Վրույրը» չի կարող տիրացու լինել. չէ՞ որ այդ բոլորը կատարվել է հայր սուրբի թուլությունով: Ածելի, անողորմ հարվածներին՝ ենթարկված Ա. Վրույրի բեղն ու մորուսը զբաղեցնում էին փոստատար Տիգրանի միտքն ու ուղեղը:

Խարկով դուրազի Մուքայելը, որը պեղող բանվորների մեջ համարվում էր լավագույններից մեկը, պատմում էր, որ Կոլոտ Տիգրան երազում տեսնում է այդ անիծյալ «ֆրանգին», որը խիստ և հանդիմանական հայացքով նայում է իրեն և ձեռքին բռնած մի մեծ մկրատ՝ հարձակվում է կոլոտ Տիգրանի վրա՝ նրա փառահեղ մորուսը կտրելու: Փոստատար Տիգրան ահաբեկված շոքում է այդ «դաման ֆրանգի» առջև և ստկումով աղերսում՝ «հանուն սրբերի, հանուն սուրբ խաչի ու ավետարանի խնայիր ինձ»: Այդ դաման մարդը անողորմաբար առնելով նրա մորուսը իր ափի մեջ՝ ասում է. «Փաշտալյոն Տիգր, պետք է կտրեմ քո այդ անիծյալ մորուսը»: Տիգրան դողդոջուն և սարսափա-

հար նայում է բերանը բացված այդ անգութ մկրատին: Եվ երբ «ֆրանգը» մոտեցնում է ահռելի մկրատը դունաթափ փոստատարի մորուսին՝ այդ սոսկալի պատկերից մի ուժեղ ճիչ է արձակում և արթնանում...

Կապարի ծանրությամբ այդ ճնշող մղձավանջային երազը փոստատարի բունը փախցնում է: Սոսկումով նստած անկողնում թվում է իրեն, որ տանիքի անցքից, որտեղից թափանցում էին լիալուսնի պաղ շողերը, կախված էր սարսուռ ազդող մի մեծ, փայլուն մկրատ, որը մերթ ընդ մերթ բացվում ու փակվում էր...

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՍ ԱԼԵՔՍԵԵՎՆԱ

Հարգելի գիտնականի կողակիցը՝ Ալեքսանդրա Ալեքսեևնան, մի փոքր զաղափար ունեի բժշկական արվեստից: Նա ամեն տարի բերում էր իր հետ բավականաչափ զանազան դեղորայք: Շրջակա գյուղերի բազմազգ բնակիչները զուրկ էին բուժօգնությունից և երբ խմանում էին հարգելի տիկնոջ ժամանման մասին, ամեն օր շէր դադարում հիվանդների այցելությունը, որոնք թարգմանի միջոցով բացատրելով իրենց ցավը, ստանում էին անհրաժեշտ դեղորայք—գլխացավի, ջերմի, աչքացավի և այլն: Այդ բոլորը կատարվում էր ամենայն հոգատարությամբ ու խնամքով, առանց վարձատրության:

Իր հիվանդ այցելուներին հասկանալու համար, հարգելի Ալեքսեևնան հատուկ թարգմանիչ շուներ: Թարգմանի դեր էր կատարում նա, ով այդ պահին ներկա լինե՞ր՝ հարգելի գիտնականը, Հ. Օրբելին, նունե Վրույրը և ուրիշներ: Նմանապես վիճակվել է և ինձ — շնայած իմ գիտցած ուսուցիչներ խիստ սահմանափակ էր: Սակայն ես իբրև թարգմանիչ տանելի էի: Երբեմն պատահում էր, որ ոչ ոք չէր լինում շնեքում և այդ դեպքում վիճակվում էր ալաշկերտյի Օհանին կամ սուրհանդակ Եսայիին թարգմանիչ դերում հանդես գալ, որոնք, բացի կցկտուր մի քանի ուսուցիչներ բառերից, ոչինչ չգիտեին. ոչ կարողանում էին կարգին թարգմանել հիվանդի ասածը և ոչ էլ լրիվ հասկանալ Ալեքսանդրա Ալեքսեևնային: Ինչքան որ դժվար էր այդ վիճակը հարգելի բուժակուհու և տաժանելի շարժարանը «թարգմանիչ» համար, այնուամենայնիվ հեռվից դիտողի համար մեծ հաճույք էր, որը մի գեղեցիկ կատակերգությունից այնքան առողջ ծիծաղ չէր կարող կորզել, քան այս «բարեկրոնյան աշ-

պատերից կաթիլ-կաթիլ հոսող ջուրը լցրել էր քարայրի ամբողջ հատակը, արևի շողերը բազմերանգ ցուրերով խաղում էին հայելու փայլ ստացած ջրի հարթ մակերեսի վրա: Նմանապես քարայրի հատակից փոքրիկ պղպճակնե-րով ցայտում էր հանքային ջուրը և մարում հավաքված է լեռի քարից և բնավ նման չէ Անիի ձորերում պեմղայի դանգվածների մեջ փորված հարյուրավոր արհեստական այրերին: Այդ քարայրը իմ անունով անվանեցինք «Արտաշեսի մաղարա»:

«Արտաշեսի մաղարայից» դեպի Ախուրյան, Մաղկոցածորը գնալով սեղմվում է և վերածվում մի փոքր կիրճի ու ապա Աղջկաբերդի մոտ լայնա-նում է և ընդհատվում Ախուրյանի ձորում: Այդ փոքրիկ կիրճի ապառաժոտ ստորոտում Անի վտակի ջրերը հանդիպելով խոշոր ժայռերի բեկորների, որոնք կտրում են վտակի նորմալ ընթացքը, ջուրը լճանում է և լողանալու համար հարմարություն ստեղծում: Հաճախ գնում էինք այնտեղ լողանալու: Արան իր համար ընտրել էր մի լեռի ժայռի խոշոր բեկոր, որը ահռելի ապա-ռաժներից պոկվելով՝ դահալված էր ու նստել էր վտակի եզրին, գագաթին ու-նենալով տափարակ տարածություն և այնտեղից դեպի վտակն իջնելու հար-մարություն: Արան ոչ ոքի չէր վիջում այդ տեղը: Այդ ժայռի բեկորը անվա-նեցինք «Արայի քարը»:

Մաղկոցածորում, Անի վտակի աջ ափին, մի սառնորակ աղբյուր կա, նրա անունը դրինք «Հայր սուրբի աղբյուր», որը վերանորոգել ու կարգի էր գցել Հայր Միքայելը:

Ապուղամբենց եկեղեցու մոտակայքում, որտեղ Մաղկոցածորի ձախ լան-ջը համարյա ուղղահայաց է և այդ լանջով բարձրանալը անհնար է, ձորի ստորոտից մոտ 50—60 մետր բարձրության վրա իր լայն բերանով դեպի ա-րևմուտք է նայում պեմղայի դանգվածի մեջ փորված մի քարայր—անմատ-չելի ու խորհրդավոր: Սակայն որտեղից էր այդ խորհրդավոր այրի մուտքը՝ մեզ անհայտ էր:

Մաղկոցածորի ստորոտում, այդ այրից ոչ հեռու, սկսվեց մեր հետախու-զությունը և այրից մի հարյուր մետր հեռու մեր առջև երևաց մի լայն բաց-վածք, որը զնալով դեպի վեր խորանում էր և քանի առաջ էինք շարժվում, այնքան հետզհետե կորչում էինք խավարի մեջ: Չնայած այդ խավար և խոր-հրդավոր անցքը սարսափեցնում էր մեզ, բայց իրար սիրտ տալով, որոշե-ցինք շարունակել մեր ճանապարհը: Օդի թևիկ հոսանքը, որ անցնում էր թու-նելի միջով, մեզ հուսադրում էր, որ ճանապարհը պետք է մեզ գուրս բերի լույս աշխարհ: Խավար ճամփան, պտույտ գործելով՝ գնում էր միշտ վեր, և

մենք անընդհատ առաջ էինք շարժվում: Անցքը սկսեց աստիճանաբար լու-սավորվել, և կարճ ժամանակից հետո մենք մեղ գտանք մի լայն այրի մեջ, որի բերանը նայում էր դեպի Մաղկոցածոր: Դա մեր տեսած անմատչելի այրն էր, որն անվանեցինք «Վահրիբի տուն»:

ՍԻՐԱՆՈՒՅՇԸ

1904 թվականին Անիին այցի եկավ հայ բժի ոգին՝ տիկին Սիրանյուշը: Նա եկավ զվարթ և վերադարձավ դառնացած: Թե ինչու էր դառնացած, չգիտեի, ես այն ժամանակ չթ տարեկան էի միայն:

Իմ մանկական հոգու վրա նա թողեց մի անջնջելի հետք—ես լսեցի նրա արտաճմլիկ ձայնը, որը հորդում էր նրա զգայուն սրտի խորքից. նա խոսում էր մորս հետ և տեսա մի զույգ արտասուքի դառը կաթիլ՝ քամված նրա բո-ցաշունչ աչքերից:

Տարիներ հետո, երբ ես հաճախ նայում էի Սիրանյուշի նկարին, մտա-խոհ ու թախծոտ նստած, որպես սզակիր մի մայր, Անիի Առաքելոց եկեղե-ցու դավթի առջև (լուսանկարված 1904 թ.), իմ առջև, ինչպես մի «Տապանա-գիր», միշտ արձանանում են մեծ գիտնականի հետևյալ տողերը:

«Արձանագրության վիճակը ցույց է տալիս ոչ միայն այն, թե ինչպես շենքի փուղման հետևանքով փշրված ու այլանդակված են արձանագրու-թյունները՝ ...մշակութային կյանքի թանկարժեք փաստերը, նմանապես և այն, քե ինչպես կործանիչ ուժերի շնորհիվ փշրված ու այլանդակված է Հին Հայաստանի պատմական իրականությունը»:

...նա հրաժեշտ տվեց սզակոր քաղաքին տխուր ու վշտակիր...

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ

Անիի արևելքը շառագունեց:

Վանահոր արաղաղը իր երրորդ վիլ կանչով ողջունեց արթնացող բնու-թյունը:

Արշալույսի վառ գույների տակ մեկը մյուսի նստեց սկսեցին ուրվագծվել մեր պատմական մշակույթի լուռ վկաները:

Մոտակա գյուղերից՝ Անի, Արազ, Ճալա, Խոշավանք, Խարկով, Անի քաղաքի պեղումներում աշխատող շինականները, հայ, քուրդ, թուրք ուղևորվում են Անի՝ պեղման վայրը:

Պեղումների աշխատանքները սկսվում էին առավոտյան ժամը 6-ին:

Ժամը 8-ին հնչում էր ընդմիջման զանգը. դա նախաճաշի մեկ ժամյա դադարն էր: Բանվորներին տալիս էին թեյ և յուրաքանչյուրին հրկու կտոր շաքար: Ժամը 12-ին մեծ ընդմիջումն էր՝ հրկու ժամ (ճաշ): Ժամը 5-ին աշխատանքն ավարտվում էր:

Պեղմանը, բացի բանվորներից, աշխատում էին զույգ եզով սայլեր և ձի լծած սայլակներ: Շաբաթ օրերը աշխատանքն ավարտվում էր սովորականից շուտ: Բանվորները շաբաթը մեկ անգամ ստանում էին իրենց աշխատավարձը: Բանվորի օրական վարձը 50 կոպեկ էր, իսկ իրենց սայլերն ու սայլակները բանեցնողները ստանում էին օրական վարձ մեկ ռուբլի 50 կոպեկ:

Պեղումները տևում էին երեք ամիս—հունիս, հուլիս և օգոստոս:

Բանվորներն աշխատում էին դանդաղ, զգույշ, պեղման հատուկ վարպետությամբ, որովհետև նրանք կոշված էին աշխատանքի պեղելու համար և ոչ թե քանդակու... Տեղ-տեղ, ըստ պահանջի, պեղված կամ պեղվելիք հողը մաղվում էր ցանցի միջոցով: Որոշ տեղեր էլ բահը և բրիչը կանգ էին առնում և հողն սկսում էին զգուշությամբ քերել հատուկ մետաղե ճանկերով: Պեղման ընթացքում նորոթյուններ չհայտնվեցին: Բանվորը կանգնում և բարձրացնում էր իր ձեռքը. դա պայմանական նշան էր, ուր անմիջապես հասնում էր հարգելի զինականը: Որոշ տարիներ, երբ միևնույն ժամանակ պեղումներ էր կատարվում հրկու տարբեր վայրերում, այդ դեպքում պրոֆեսորը շրջում էր պեղման վայրերը ձիով:

Անի քաղաքի պեղումների աշխատանքների ընթացքում մարզվել և հրմտություն էին ձեռք բերել մի շարք բանվորներ, որոնք իրենց աշխուրջ և հմուտ աշխատանքի շնորհիվ համարվում էին վարպետ պեղողներ. դրանցից հիշում եմ Խարկով գյուղից Մուքայելին, Գարրիելին, Տիգրանին:

Հաշվապահ, գանձապահ և գրասենյակային այլ աշխատողներ զիտարշավը չունեն, այդ բոլորի պարտականությունները կատարում էր ինքը՝ պրոֆ. Մառը:

Բանվորները պատկառանք և սեր էին տածում զեպի հարգելի զինականը: Նրանք դանում էին նրա մեջ մարդկային ջերմ ու անաչառ վերաբերմունք, որը սովորական չէր, այդ շինականները տեսել ու զգացել էին միայն

պրիստամների, յասաուների, ստրամնիկների ու քյոխվանների դաժանություններն ու կոպտությունները և շոյվում էին նրանց սրտերը, երբ հանձինս մեծ զինականի տեսնում էին նաև մեծ մարդուն:

«ԽԵԼԱՌ» ԲԱՎՈՐ

Իդաձորի այրերում բնակվող երեխաները Արային «խելառ» էին անվանում. նրա տարօրինակ բնավորության համար: Արան խելացի տղա էր, սակայն ուներ վերին աստիճանի արտասովոր ու կատակասեր բնավորություն: Նրա տարօրինակություններն ու կատակները հասնում էին ծայր աստիճանի, երբեմն վրդովեցուցիչ, սակայն մեծ մասամբ ծիծաղաշարժ վիճակի:

Համառ էր «խելառը». չնայած մորս հորդորներին ու վրդովումներին, նա երբեմն մերկանում էր Ադամա մերկություն, միայն ունենալով վոշիկները իր ոտքերին, գլխին կրում էր լրագրից ոլորած երկար, սրածայր, ճագարած մի գլխարկ, ծայրին կապելով գունավոր փալասի մի կտոր, որի ծոպերը կախված էին թղթե այք արտասովոր զլխարկի ծայրից: Անում էր ձեռքին մի ճիպոտ—որպես գավազան, Ֆինդոյի վղից կապում էր պարանը և իր ետևից քարշ տալով դամփոխի՝ թափառում քարակույտերի և ավերակների մեջ: Նրանց ընկերանում էր փոքրիկ Բոչկան: Երբեմն ևս և Վահրիճը հետևում էինք «խելառին» և ծիծաղից թուլանում նրա կատակների և ծիծաղաշարժ տեսքի վրա:

Մի օր «խելառը» իր շքախմբով գնացել էր փված շատարակը.— Դա Անի քաղաքի ամենաբարձր աշտարակն է եղել. նա իր բարձրությամբ գերազանցում էր Մանուշեին: Այդ բարձր աշտարակը փվելուց հետո՝ քարակույտերի մեջ մնացել էր վայր ընկած մի խոշոր զանգված, որը ցույց էր տալիս աշտարակի բաղմանկյուն, բոլորածև մարմինը և այդ զանգվածի մեջ երևում էին ոլորտապտույտ քարե աստիճանները: Փված աշտարակի այդ խոշոր բեկորը ընկած էր մի փոքր թևք վիճակում, այնպես որ հնարավոր էր մի ծայրից մտնել և մյուսից դուրս գալ.— «խելառը» մտավ աշտարակի բեկորի մեջ, Ֆինդոն ու Բոչկան հետևեցին նրան: Եվ երբ բեկորի մյուս անցքից ծաղրածուի թղթե սրածայր գլխարկը գլխին երևաց Արան, մի խումբ զեղջկուհիներ,

որոնք եկել էին մոտակա գյուղից ավել հավաքելու, տեսան աշտարակի միջից դուրս եկող այդ տարօրինակ կերպարանքը, սարսափահար ձգեցին իրենց հավաքած ավելի խուրձերը և փախան դեպի հայր սուրբի բնակարանը: Նրանք վազում էին խեղճորոյց և մերթ ընդ մերթ ետ նայելով աղաղակով—«Նեւաւառ... Նեւաւառ...»: Մեզ համար անչափ զվարճալի էր այդ տեսարանը: «Նեւաւառ», ինքնագոհ ժպիտը դեմքին, արագ մագցեց փլված աշտարակի խոշոր բեկորի գլուխը. ձեռքերով ու ոտքերով անորոշ շարժումներ էր անում, սարսափ ազդելու համար ահաբեկված հարսներին: Այսպես էր «Նեւաւառ»:

Օհանի կիներ՝ Զմոն, Իգաձորի պատմական այրերում երկունքի մեջ մտավ և լույս աշխարհ բերեց մի աղջիկ: Եվ ահա մի օր, մայրս ինձ ու Արային վերցրեց ու գնացինք Իգաձոր՝ Զմոնի այցի: Մերթ ընդ մերթ ճշում էր բարուրի մեջ փաթաթված նորածինը: Հինավուրց այրը արձագանքում էր նրան, ասես ուրախանալով, որ մի շունչ էլ ավելացավ Իգաձորում: Այնտեղ էին Իգաձորի համարյա բոլոր կանայք. մեկը հաց էր թխում, մյուսը երեխային խնամում, իսկ Օհանի մեծ աղջիկը՝ Հեղինեն, նորածին քրոջ լաթերն էր լվանում:

Դեռ պռուկած էր ուժասպառ Զմոն: Մի փոքր գրուցից հետո, Զմոն խնդրեց մորս, որ ես կամ Արան նորածնի կնքահայր դառնանք: Մայրս առաջնությունը ավելց իր ավագ տղային՝ Արային: Երեխաները ուրախացան, փմանալով, որ «Նեւաւառ» քաղոր է լինելու: Այդ օրվանից մայրս կոչվեց քաղորամայր, Զմոն՝ սանամեր, «Նեւաւառ»՝ քաղոր:

Ի՞նչ դնել երեխայի անունը:

Մայրս առաջարկեց նորածնին կապել պատմական քաղաքի անցյալի հետ և անունը դնել Այծեմնիկ: Զմոն սկզբում առարկեց, սակայն, երբ մայրս պատմեց հերոսուհի Այծեմնիկի սխրագործությունների մասին, թե ինչպես մի օր Անին շրջապատվեց թշնամիներով: Հնչում էին ուղղաշունչ փողերը և թմբուկների զարկերի ու վայրենամուռն շաղաղակների ներքո վայրագ ցեղերի ահուկի հորդաններ հարձակման դիմեցին: Գործում էին բարանները տենդային թափով: Անվահներ անցյունները խիզախորեն ետ էին շարտում անողոր թշնամու գրոհները: Թշնամուն հաջողվեց գտնել քաղաքի թույլ պաշտպանված կետը և վայրենի աղաղակներով, ուժեղ հորձանքով հարձակման դիմեց: Նրանք պարտապան են լինում մագցում էին ելարաններով... Այդ պահին երևաց Անիի անձնվեր հերոսուհին՝ Այծեմնիկը: Նա մարտնչում էր կատաղի վագրի նման, խրախուսելով ու ոգեշնչելով զինվորներին և լայնալիճ աղեղը ձեռքին, շեշտակի հարվածներով մահ էր սփռում թշնամու շարքերում: Անցեցին երբ ոգևորված, ուժեղ թափով ետ շարտեցին թշնամու կատաղի գրոհը:

Մարտը գնալով սաստկանում էր:

Թշնամու, մի հմուտ նետաձգի աչքից շվրիպեց խիզախ հայ օրիորդը: Նա դայրացած լարից աղեղը և անողոր նետը ուժեղ թափով խրվեց հերոսուհու լանջի մեջ: Այծեմնիկը շկորցրեց իրեն: Նա զուսկորեն դուրս քաշեց կրթքից նետը և առանց հավասարակշռությունը կորցնելու՝ լարից լայնալիճը և միևնույն նետը ետ ուղարկեց անարգ թշնամուն... Նետը մահապոչ սուրցով ճեղքեց օդը և մխրձվեց նույն նետաձգի կողորդը: Նետի սլաքը թափ առնելով դուրս ելավ հակառակորդի ծոծրակից, տապալեց նրան և դամեց գետնին:

Հերոս օրիորդը արյունաքամ էր լինում: Հարվածը մահացու էր:

Զինվորները վրեժխնդրությամբ լցված, որպես քաջասլաց արծիվներ սուսերամերկ դուրս նետվեցին քաղաքի պարիսպներից և մխրձվեցին թշնամու խիտ շարքերի մեջ: Նրանք անխնա հոշոտում էին թշնամուն... Այդ հատվածում թշնամին ահաբեկված, խուճապահար փախուստի դիմեց:

Վիրավոր Այծեմնիկը մարտնչում էր մինչ իր վերջին կաթիլ արյունը... Նա ընկավ պատնեշի վրա, պատմությունից խլելով հերոսի դափնին:

Իոյլորն էլ մեծ հետաքրքրություն էր և հիացմունքով ընդարձակ քարանձավում ունկնդրում էին քաղորամայր նունեի այս պատմությունը՝ կապված Անի քաղաքի հայրենասեր Այծեմնիկի ավանդության հետ, որը դարեր շարունակ, սերնդ-սերունդ անցնելով, հասել է մեզ, որպես թանկագին ավանդ, հաղորդակից դարձնելու մեր հետագա սերունդներին հայրենասեր հայ օրիորդի նվիրական կերպարին:

Զմոն տվեց իր համաձայնությունը:

Եվ ահա մի օր, Վահրիճի ուղեկցությամբ, գնացինք Իգաձոր՝ Այծեմնիկի կնունքը կատարելու: Քաղորամայր նունեն գնել էր Անի գյուղի խանութից զանազան կտորներ, բերել էր տվել Ալեքսանդրապոլից մի փոքրիկ ոսկե խաչ կնքվող երեխայի համար:

Քաղորը ձեռքին բռնած ունեի մի խոշոր աքաղաղ: Հայր Միքայելի բնակարանից մինչև Իգաձոր ես և Վահրիճը անընդհատ ծիծաղում ու զվարճանում էինք «խելառ» քաղորի կատակների վրա: Նա մի բուպե հանգիստ չէր տալիս խեղճ աքաղաղին և հարկադրում նրան տարբեր ձայներ հանելու, որին ինքն էլ ձայնակցում էր: Մայրս թե վրդովվում և թե ակամայից ծիծաղում էր:

Ուրախ ժամանցով հասանք Իգաձոր:

Իգաձորի բնակիչները հավաքվել էին Օհանեց քարայրը: Այնտեղ էր Իգաձորի նահապետը՝ Ազոն: Նա իր առօրյա գավազանը ձեռքին, կարգադրու-

թյուններ էր անում: Բացի Ազոյից, բոլոր տղամարդիկ բացակայում էին: նրանք զբաղված էին Անիում իրենց աշխատանքներով:

Եկել էր Արազ գյուղի քահանան կնուների արարողությունը կատարելու: Նա գիտեր, որ Արամ Վրուչրի տղաներից մեկը քավոր պիտի լինի, և երբ պետք է սկսեր կնուների արարողությունը, նայելով ինձ՝ հարցրեց Զմոյին— «Քավորը սա՞ է...»: Այդ պահին, մանկական պարզությամբ և անմեղությամբ, Օհանի մեծ աղջիկը՝ Հեղինեն, կտրելով քահանայի խոսքը, գոշեց բարձրաձայն.

— Չէ, չէ, աղիկա չէ... Քավորը «խելաոն» է, «խելաոր»...

Կնուները կատարվեց: «խելաոր» դարձավ քավոր:

Կնուների ավթիվ երեք արաղաղ գոհվեց՝ Ազոյի, Օհանի և «խելաո» քավորի կողմից:

Իզաձորում ուրախություն էր:

Այժմանիկը մկրտվեց:

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԸ

Թորամանյանը առանց որևէ նյութական ակնկալություն, հազար ու մի դրականքներով աշխատում էր հանուն մի մեծ ու սուրբ գաղափարի: Նա իր աշխատանքների ընթացքում հանդիպեց մի ահա՛ միջադեպի, որը թողեց բացասական ու ցավալի հետևանք:

Ճարտարապետը զգայուն սրտի տեր մարդ էր. ամեն մի փոքր բանից անգամ ազդվում և լուրաքանչյուր անախորժություն շատ ծանր էր ընդունում: Նրա այդ կարևոր ու մեծ աշխատանքի համար հաճախ հարկ էր զգացվում փորփրոմներ անել հուշարձանների շուրջը, բայց նա իրեն թույլ չէր տալիս օրինակապետության սահմաններից դուրս գալու և ոչ էլ կամենում էր ամեն անգամ թուլություն խնդրելու:

Անիի տերն ու տնօրենը Մառն էր: Նա խստիվ արգելել էր Անիից մի քար անգամ դուրս տանել: Նույնիսկ կայսերական օրենքին հակառակ, Անիում զբոսնելով իրերը թողնում էր իր տեղում և գտնում էր, որ պեղումներից հանված իրը պետք է մնա Անիում՝ այն վայրում, որին նա պատկանում է: Մինչդեռ կայսերական օրենքը հրահանգում էր՝ երկրի սահմաններում ի հայտ եկած

բոլոր արժեքավոր հնությունները կենտրոնացնել կայսրության մայրաքաղաքում:

Ճարտարապետը ձեռնամուխ էր եղել Անիի պարիսպների չափազրույթյանը և մի տեղ պարսպի իսկական բարձրությունը ճշտելու համար հարկ էր եղել մի քանի բահ հող ետ տալ: Այդ բանը չափազանցված գուշներով տեղեկացնում են Մառին, ասելով՝ իբր թե Թորամանյանը պեղումներ է կատարում:

Մառի բնավորության մեջ ընդգծելի է կորեկտությունն ու զսպվածությունը. նա հազվագեպ էր արտահայտում իր վրդովմունքը, բայց երբ պոռթկում էր— թող ու փախիր:

Այդ ոչ ճիշտ տեղեկությունը առիթ տվեց գիտնականին խիստ զայրանալու: Թորամանյանն էլ, Մառի այդ անտեղի զայրույթից վշտացած՝ թողեց պարիսպների չափազրույթյունն ընդմիջտ: Եվ այդպիսով մենք կորցրինք Անիի քաղաքաշինական չափազրույթյունների այդ կարևոր մասը:

ԵՐԿԱԹԵ ՊԱՏՐԻԱՐԸ ԱՆԻՈՒՄ

Ավերակների քաղաքի պատմության նշանակալից էջերից մեկը կարելի է համարել ազգընտիր կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Մատթեոս Բ-ի այցը Անի:

Կարմիր սուլթանի գահընկեցությունից հետո, երբ Երկաթե պատրիարքը ազատագրվելով արսորի դաժան ճիրաններից հանդիսավոր մուտք գործեց Կ. Պոլիս, արդեն ընտրված հայ ազգի կողմից Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս: Նա Ս. Պետերբուրգում այցելեց ուսուց կայսեր և ապա ճանապարհ ընկավ դեպի Էջմիածին՝ Լուսավորչի աթոռը ընդունելու: Սակայն Ամենայն Հայոց քահանայապետը, ըստ նախնիների սովորության, իր սրբազան պարտքը համաբնեց նախ այցի գնալ հայ իշխանության մայրաքաղաքը՝ Անի, շնայած նրա թափուր վիճակին և ապա՝ ս. Էջմիածին:

Անին ապաստում էր իր պատվավոր հյուրին:

Հեռավոր և մոտակա գյուղերից ու ավաններից Անիի հյուսիսային պարիսպների առջև հավաքվել էր հոծ բազմություն:

Պարիսպների վրա ամրացված էր մի մեծ տախտակ, որի վրա կարմիր

տառերով գրված էր «բարի գալուստ»: Պարիսպների առջև սեղանի վրա գրքոված էր այ ու հաց: Այնտեղ էր պրոֆեսոր Մառը իր աշխատակիցներով ու բանվորներով:

Մտտ ժամը 1-ին (1909 թ. հունիսի 25-ին) վեհափառ Հայրապետը իր շքախմբով ժամանեց Անի: Նրան հետևում էր հսկա մի բազմութուն, որ հավաքվել էր ճանապարհին, այլև այլ գյուղերից ու միացել վեհի շքերթին:

Հյուսիսային պարիսպների մոտ վեհը իջավ կառքից և մոտեցավ սեղանին, որտեղ պրոֆեսոր Մառը մատուցեց վեհափառ Հայրապետին աղ ու հաց և պատմական քաղաքի հյուսիսային ամրությունների առջև արտասանեց հետևյալ ճառը.

Վեհափառ Տէր.—

«Բարեհաճեաց և ընկալ սիրով զոր մատուցանեմ պատկանանք առաջի Քր զաղ և հաց տեղույս այսորիկ:

Ի վսեմէ և թանկագնոյ, զկնի գրեալ թէ ինն դարուց, յեղելոյ յառաջնոյ Հայրապետական այցելութենէդ վայրիս, յակամայս հրաւիրեմ համարձակ խօսիլ ի դիմաց աւերեալ և թափուր շինիս:

Բարեօք եկեացէ կամօքն Աստուծոյ, ընտրեալ յազգէն հայոց, հաստատեալ ի Կայսերեն համայն Ռուսիոյ օժանելիք վաղորդայն, և ի բարիս եղիցի ի մոռացոնս եկելոց յիշատակարանացս՝ քաղցր գալուստդ, որ մխիթարէ և յորդորէ և խրատէ: Ահաւասիկ տեղի իմն, յորում յաւետ անկ իցէ ի միտս ածել, ի զգաստութիւն մեծամեծաց աշխարհիս, զառակն զայն թէ «աւաղ փառաց անցատրի», սակայն նիւթեղէն կենացն անտի, ընդ միշտ անցելոց, յար կան և մնան նոցին շինարար հոգւոյ պերճ իրեղէն վկայութիւնքն, որք ի ձեռն պեղմանց ի լոյս հանեալ և իմաստասիրութեամբ կենդանացուցեալ մշտնջենաւոր ճշմարտութեան ակամբք պատուականօք լցցեն զգանձարանն ընդհանուր մարդկային զիտութեան, ուստի և զիմացական շտեմարանսն զաւակաց Քոց հոգեւորաց որդւոցն Հայկայ:

Ձայտստիկ ոչ եթէ վարդապետեմ, քաւ լիցի, այլ խոստովանիմ և վկայեմ: Աստ հմտալից իմաստութեանդ չէ պիտոյ թարգմանիչ կամ մեկնիչ:

Գեղեցկագոյն քան զայլ ոք ի շնչաւորաց վարդապետից են, զորս վաղվաղակի տեսիք աշօք ձերովքդ զբարիան անշունչս Անտոյ, բազմամարդս, բազմագիրս և բազմալեզուս:

Եւ արդեամբ Անույ նիւթականի մեռելոյ՝ կեայ վերին Անի, Անի տեսականն, Անի դիտականն:

Եւ զի հաճոյ եղև Քեզ փոյթ առնել զկանխեալ ընթանալոյ ընդ դժուարինս ի հանդուցեալ մայրաքաղաքս երբեմն, արդ անպատս, այդորիկ զլոյս մեր ամբացուցանեն թէ ոչ միայն կեայ Անի զիտականն այլ և կեցցէ:

Բարի լիցի գալուստդ.

Կեցցէ վեհափառն:

Մայրաքաղաքի պարիսպների առջև հնչում էր Հայոց աշխարհի հին դասական լեզուն, որի գեղեցիկ հնչյունները միաձուլվում էին քաղաքի ամրությունների վիթխարի կառուցվածքների հետ՝ տալով նրանց ավելի վեհ ու սիրապանծ կեցվածք:

Վեհափառը պրոֆեսոր Մառին պատասխանեց այսպես.

«Այո, հարգելի պրոֆեսոր, այս ավերակները, որ լուռ կանդանած են այստեղ, կհիշատակեն հարուն իր անցյալը. անցյալ փառավոր, անցյալ հրշանիկ... կհիշեցնեն այն ժամանակները, երբ հայ կյանքը ևս կպայծառանար հաղթ ու հոյակապ:

Դուք, հարգարժան պրոֆեսոր, որ Ձեր ամբողջ եռանդը և սերը նվիրած եք այս ավերակներուն, Ձեր պեղումներով հսկայական ծառայություն կմատուցանեք զիտութեան: Դուք ձեր պեղումներով ի լոյս աշխարհի կհայտնեք մի ժողովրդի, տարաբախտ և տարագիր, անցյալ պանծալի կյանքի պատկերը ամբողջովին: Յուրջ կտաք հայ ազգին իր նախնիներուն վսեմ անցյալը...

Ես իմ ամբողջ կյանքիս մեջ կբաղձայի տեսնել այս ավերակները և տեսա ու այս բոլորիս ես ուրախ եմ: Շարունակեցեք Ձեր բազմարդյուն և բեղմնավոր աշխատանքը, ազնիվ Մառ»:

Հուզված էր վեհը, նա կանգնած էր թափուր մայրաքաղաքի ավերակների առջև...

Այնուհետև պրոֆեսոր Մառի ուղեկցությամբ վեհը այցելեց Անիի հնադարանն ու քարեդարանը և ապա Մայր տաճարը, Փրկիչ, Գրիգոր Լուսավորիչ, Առաքելոց, Գաբրիաշեն և այլ հուշարձաններ...

Հետևյալ օրը վեհը հրաժեշտ տվեց անցյալիներին ու մեկնեց Խոշավանք:

Մեծ գիտնականի օրինակելի և սիրելի աշակերտներից էր Հովսեփ Օրբելին: Նա անխոնջ ու ծրագրան աշխատում էր Անի քաղաքում իր հարգելի ուսուցչի ղեկավարությամբ ներքո, և դարձնում էր իր միտքն ու գիտելիքները ուսումնասիրությունների ու հետազոտությունների այդ լայն ասպարեղում: Նրա մտքի ու հոգու մեջ դրոշմվում էին նվիրական քաղաքի պատմության մազաղաթյա էջերը և նյութական մշակույթի բազմալեզու մնացորդների դուռնազեղ պատկերները:

Ամբողջ էությունով կրանված աշխատում էր ապագա մեծ գիտնականը Անիի Մառյան հնագրանում: Հնագրանի շենքը արդեն մի հնություն է՝ կառուցված Աշոտ Ողորմածի կողմից: Նա ծանրանխու հանգում է Ախուրյան ձորի աջ շորթին և իր բարձր ու լայն լուսամուտներով վերից նայում խոր ու ոլորապատույտ ձորի մեջ օձի պես դալարվող դետի պղտոր ջրերին:

Իրիկնամուտ է: Ամենուրեք սիրտ ճմլող լոռային, միայն անդնդախոր ձորի միջից լավում է խուլ ձայնը գետի ընթացքի: Իսկ այնտեղ, հնագրանի սյունաղարդ սրահի ծայրում, քրիստոնեական նշանը կրճին, ձևերը պարզած հորիզոնական դիրքով, հագած արքայական երկար վերարկուն, որի փեշերը ծածկում են ոտքերը, վեհապանձ կեցվածքով կանգնած է Բագրատունյաց մեծ գահակալը. դա Գագիկ Ա-ի արձանն է, որը 1906 թվին գտնվեց Գագիաշեն սուրբ Գրիգոր հրաշակիրտ եկեղեցու պեղումներից:

Այս պատմական ոլորտում, երբ մարդ տարվում է խոր մտքերով ու վառ երևակայություններով, և իրիկնամուտը, որ մշուշապատում է իր շրջապատը, առարկաները դառնում են ավելի խորհրդավոր: Պատահում են բույներ, երբ մարդու աչքերին խորախորհուրդ ու պայծառ պատկերներ են երևույթանում՝ կապված միջավայրի կյանքի, դեմքերի ու առարկաների հետ:

Եվ ահա, խորը մտքերի մեջ թափանցած՝ մտքեր, որ նրան տանում են դարերի խորքերը, մտքեր, ուր ծնվում ու եռում են բոց հույզերը... երիտասարդ գիտնականը բարձրացրեց իր դրուխը... Կիսախավարի մեջ մշուշով պարուրված հալոց աշխարհի խմստուն վեհապետի՝ Գագիկի արձանը գամվեց նրա հայացքի մեջ... Որպես խորհրդավոր երեկոյի լուսվյալ մեջ ծնված կախարդական մի ցնորք, շունչ ու հոգի առավ 10-րդ դարի այդ հրաշակիրտ արձանը... Գագիկը շարժվեց... Եվ վեհապետին վայել, վսեմ ու ծանր քայլերով նա ընթանում է առաջ... Փշաքաղվեց երիտասարդ Օրբելին...

Ո՞վ կարող է չափել այդ խորհրդավոր լոռային մեջ ծնվող մտքերի ու հույզերի խորախորհուրդ պատկերների անհունությունը... նրա մարմնի միջով

Աճի. — Ք. Թորամեյան—Տիգրան Լոնենցի Էկեղեցու գավթի ավերակներում:
Լուսանկարեց Արամ Վրույր, 1905 թ.

ԱՅի. — 1914 թ., ձախից աջ, Ա. շաբ-Ն. Մառ, Ալեքանդրա Ալեքեան, Աբամ Վոյր.
Բ. շաբ-Ա. Քալանթար, Ն. Բուհարյան, Տարազու:

անցնում էին մահասարսուռ շանթեր... Սիրող բարախում էր ուժգնորեն...
Ու սառը քրտինքը պատել էր ճակատը... Այդ դաժան մղձավանջը, որպես
իրական պատկեր, իր ճնշող ծանրությամբ կանգնեց նրա առջև...

...Աչքերը մթագնեցին... Եվ նա նվաղած ընկավ հատակին...

Ավերակների այդ կախարդական քաղաքում, ուր կուտակված են դարերի
խորհուրդները, նման երևույթներ պատահել են և ուրիշների հետ:

* *
*

Գիշեր է:

Լուսնի շողերը ողողել են քնի մեջ ընկղմած մայրաքաղաքի փողոցներին
ու ավերակ շենքերը, որոնք պատմության ձախորդ ճակատագրի ծանրության
տակ կուսցած՝ տարածված են կախարդական քաղաքի քարակույտերի մեջ:
Ոչ մի շրշյուն:

Լուս է քաղաքը՝ ծանրաբեռնված մութ խորհուրդներով, միայն խոր ձորի
միջից լավում է խուլ մրմունջը Ախուրյան գետի, որն ասես մի վշտակիր ա-
կանատես ողորում է դժբախտ քաղաքի անցավոր փառքն ու հզորությունը...

Հինավուրց քաղաքի հարավ-արևմտյան կողմում, բարձրադիտակ բլրի
վրա, այս ու այն կողմ կանգնած են միջնաբերդի փլատակները: Գիշերվա
խորհրդավոր լուսնյան մեջ, լուսնի արծաթափայլ շողերի տակ, երևում են
նրանց աղոտ ուրվագծերը:

Ահա մի մատուռ կանգուն գմբեթով նստած է բլրի հարավային լանջին:
Իսկ աջնտեղ, բլրի կենտրոնում, Միջնաբերդի պալատի մեծ դահլիճի ավե-
րակներն են, որոնք իրենց տիրապետող դիրքով իշխում են քաղաքի վրա:
Ահա և Կամսարականների օրերից մնացած 7-րդ դարու եկեղեցին:

Հեռվում, ավերակներից մեկի գլխին թառած, որպես մի գուժկան, կղը-
շում է բուն և մահագուժ ձայնով: ասես գալիք արհավիրքների սարսափն է
ահազանգում մեռած քաղաքին:

Եվ դեղնադմանական այս լուսնյան մեջ, այդ խորհրդավոր գիշերվա պահին,
դեպի Միջնաբերդ ձգվող «Մառի» փողոցով, ծանր մտքերի մեջ խորասուզ-
ված, համրաքայլ ընթանում է մի երիտասարդ: Նա ինքնամոռացության գիր-
կըն ընկած, տարված պատմական անցյալի առեղծվածային դրվագների հետ
կապված այլևայլ հարցերով, քայլում էր... Այդ մտքերի մեջ կենդանի պատ-
կերների նման պտտվում էին դեպքերն ու դեմքերը հեռավոր անցյալի...

Եվ հանկարծ... կախարդական քաղաքի խորհրդավոր գիշերվա ծանր լուսվոյունը խանդարվեց... Ասես հինավուրց քաղաքի փլատակների, անդրե- գախոր ձորերի և մթին այրերի մեջ ապրում են դեռ գերբնական զորութիւն- ներ... Նրա ականջին ալմիցցին դուրսնաները ձիերի սմբակների, որոնք թըն- դացնում էին փողոցի սալերը անզուսպ հարվածներով... Ետ դարձրեց գլուխը երիտասարդը և շանթահար եղած արձանացայլ տեղում... Յնո՞րք... թե՛ իրականութուն...

Սանձարձակ մրրիկի նման մի խումբ գինւորներ, երախները փրփրակա- լած ամիճի երթվարներին հեծած՝ սրարշավ անցան ապշանքի ու սարսափի մեջ քաբացած երիտասարդի առջևից... Նրանք հագած էին գինւորական պատմական տարազ: Լուսնի շողերի տակ կայծկլտում էին մետաղաձուլ վահանները, նիզակների ծայրերը, սրերի երախակալները, ամբակուռ դրահ- ներն ու սաղավարտները... Նրանց ընթացքից ծածանվում էին ծիրանիները հեծյալների...

Յնցվեց երիտասարդը... Մանր մտքերի ու վառ երևակայութիւնները ծնունդ էր դա...

Եվ մինչև որ կսթափվեր, այդ դյուրեական ցնորքը մի ակնթարթում ան- հետացավ ու ձուլվեց մոռյլ խաւարի մեջ...

Գա—պրոֆեսոր Մառի աշակերտ հարդելի Լևոն Քալանթարն էր:

ՏԱՐԻՆԵՐ ԱՆՑ

Անցան տարիներ...

Արդեն պատանի էի և անհասկանալին աստիճանաբար պարզվում և հաս- կանալի էր դառնում ինձ համար այնքանով, որքանով որ կարող էր ընկալել պատմական այդ շրջափակում մեծացած մի մասնուկ:

1913—14 թվականներին ես արդեն բավականին ծանոթ էի Անիի պատ- մությանը՝ հաճախ կլանված ունկնդրում էի պրոֆեսոր Մառի, ճարտարապետ Թորամանյանի, Հ. Օրբելու և հորս բացատրութիւնները Անիի այս կամ այն հուշարձանի և հնադարանում զետեղված բազմաթիւ իրերի մասին, երբ նը- րանք բացատրում էին այցելուներին: Եվ այդ գիտելիքներով զինված՝ հա- ճախ առիթ եմ ունեցել Անիի այցելուներին առաջնորդելու դեպի հուշարձան- ները և բացատրական փոքրիկ տեղեկութիւններ տալ նրանց:

Թե պրոֆեսոր Մառը, թե Թ. Թորամանյանը, թե Հ. Օրբելին և հայրս հատուկ մարդկանց էին միայն առաջնորդում ու բացատրում, այնպես որ այցելուների մեծ մասի հոգսը ընկնում էր մնացյալ անեցիների վրա, որոնց թվում և ինձ:

Ավերակ քաղաքի քարակույտերի, փոսերի և թմբերի մեջ շրջագայելիս՝ օտարականը առանց առաջնորդի կգժվարանար:

Ինձ ծանոթ էին Անիի բոլոր շառավիղներն ու կածանները, որոնց վրա- յով դեռ փոքր հասակից շատ անցուղարձ էի արել: Եվ հաճույքով ուղեկցում էի բազում այցելուներին և մեծ բավականութիւն էի ստանում, երբ մեծահա- սակ կանայք և տղամարդիկ ուշադիր ունկնդրում էին ինձ ու դանազան հար- ցեր տալիս:

Ես պատմում էի Անի քաղաքի հիմնադիր Մեծ իշխանի՝ Աշոտ Բագրա- տունու մասին: Բացատրում էի, թե ինչպես հնում Անին եղել է ամբողջ կամ- սարական իշխանների, թե ինչու՞ Գագիկ Ա. հայոց թագավորը կրում էր գլխին փաթթոց (չալմա), ժամանակին որտեղից են բերել Անի խմելու ջուր, ցույց էի տալիս ջրատար կավե խողովակները, թե երբ են կառուցվել Աշոտյան և Սմբատյան պարիսպները, թե ինչպես Արշակունիների ժամանակ Բագրա- տունիները եղել են թագադիր ասպետներ, թե ինչպես արտագաղթի ժամա- նակ անեցիները, որոնց մի հոսանքը զնացել է Ղրիմ, հիշատակի համար ի- րենց հետ տարել են Անիի Մայր Եկեղեցու դուռը, որը գտնվում է Ղրիմի Թեո- դոսիա քաղաքի հայոց եկեղեցում, որը ես տեսել եմ 1905 թվին, սպարապետ վահրամ Պահլավունու, Կատրանիդե թագուհու, Տրդատ ճարտարապետի, Բագրատունի թագավորների և նշանավոր այլ մարդկանց մասին: Պատմում էի ժողովրդական ավանդութիւններ Հովվի եկեղեցու, Այծեմնիկի սխրագոր- ծության և շատ ու շատ բաների մասին, որոնք կապված էին Ավերակների քաղաքի հետ:

Առաջնորդում ու ցույց էի տալիս Անիի նշանավոր կոթողները՝ Մայր տա- ճարը իր հոյակապ կիցվածքով, Գագիկաշեն սուրբ Գրիգոր բուրբակ եկեղե- ցին, Առաքելոցը իր զավթի խաչաձևով կամարներով, Մանուչեն, Տիգրան Հոնենցի եկեղեցին իր բազմաթիւ զեղեցիկ որմնանկարներով և արտաքուստ բուսական ցանցի մեջ քանդակված զանազան կենդանիներով, Ապուղամբնց, Փրկիչ, Կուսանաց գողտրիկ եկեղեցին թառած Ախուրյանի ձորի լանջերին, հսկա քարաժայռերի վրա, Միջնաբերդի փլատակները, Կամարականների 7-րդ դարու եկեղեցին, Կատրանիդե թագուհու դամբարանի փլատակները, Ախուրյանի վրա կամուրջի ավերակները...

Առանց զլանալու ես տանում էի հետաքրքրասեր այցելուներին Իգաձորի

և Մաղկոցաձորի պեմզայի ահռելի գանդվածների մեջ փորված գեղեցիկ այրերը, Տիգրան Հոնենցի տոհմային դամբարանները այրերի մեջ զետեղված, ուր մի փոքր գերեզմանից գտնվեց մի փոքրիկ աղջկա զգեստ, կուսուժյան դոտին և ոսկեթիկ ասեղնագործ կրծքակալը: Յույց էի տալիս քաղաքի հյուսիսային պարսպները իրենց հսկա բուրգերով ու հզոր դարպասներով և պարիսպների առաջ կոփածո քարերով կառուցված մեծ խրամատը, որտեղ վտանգի դեպքում ջուր էին լցնում անեցիները: Յանկացողներին առաջնորդում էի ստորերկրյա Անիի նեղ ու լայն անցքերով, որոնց մեջ իշխում էր հավիտենական թանձր խավարը, ուր անցքերը լաբիրինթոսի նման ճյուղավորվում ու խճողվում են: Եվ այդ շրջապայությունների և բացատրությունների ժամանակ հոգիս լցվում էր հպարտությունների և զգացումով՝ ցույց տալով մեր շինարար ու հանճարեղ նախնիների գեղեցիկ գործերը:

ԾԱՆՐ ԳԻՇԵՐՆԵՐ

Թափառող աներևույթ ոգին Անիի ավերակներում...

Գիշերը իջել, պառկել էր ավերակ քաղաքի վրա ու ծածկել այն մութ իմաստությամբ... Սակայն ինչե՞ր շին կարող ծնել խորհրդավոր գիշերները մարդուս երևակայության մեջ... Ամեն մի խուլ շարժում, ամեն մի շշուկ վեր են ածվում ահասարսուռ տեսարանների այդ կախարդական, մեծ խորհուրդների մեջ թաղված փլատակներում...

Մերոնի Կյասսոն սոսկումով պատմում էր, թե ինչպես վերջերս գիշերները, ավերակ քաղաքում թափառում է մի աներևույթ Ոգի, թե ինչպես երկրներից լույս է իջած շրջող Ոգու վրա: Նա հավատացնում էր, որ տեսել է երկու անգամ, թե ինչպես փլված աշտարակից դեպի Առաքելոց շարժվում էր լույսը աներևույթ Ոգու հետ միասին... Պատմում էր նա խոհանոցում նըստած, իր անբաժան ծխամորճը ձեռքին: Նրան շրջապատել էին վանահոր սպասավորները և սոսկումով լսում էին խորհրդավոր պատմությունը՝ աներևույթ Ոգու հետ կապված...

Մի ծանր գիշեր էր...

Ամեն մարդ քաշվել էր իր օթևանը: Ես դեռ նստած էի մեր դռան շեմքին, երբ լսեցի ծերունի ջրկիրի դողողուն ձայնը.

— Փիրը... Փիրը...

Եվ նա լուռ թևիցս քաշեց և մենք բարձրացանք գոմի տանիքը ու նայում էինք մութի մեջ Առաքելոցի ուղղությամբ:

Եվ իրավ, իսավարի մեջ դանդաղ տատանվում էր խորհրդավոր լույսը ու շարժվում առաջ...

Ես շփոթվեցի... Սարսուռ անցավ մարմնովս... Մղձավանջային այս ծանր տեսիլքը ճնշում էր ինձ, սառը քրտինքը պատել էր մարմինս... Վախից ընդհուպ մոտեցա ծերունուն և դգացի, թե ինչպես նա դողում էր:

Ահաբեկված ջրկիրի դողողուն շուրթերը մրմնջում էին մի ինչ-որ աղոթք, ինձ անհասկանալի բառերով...

Ավերակների քաղաքում շրջում է Անիի Ոգին...

Սարսափը ախրել էր թե վանահոր սպասավորներին և թե Իգաձորի բնակիչներին...

Մի քանի ծանր գիշերներից հետո առեղծվածը լուծվեց: «Անիի Ոգին» դա երիտասարդ գիտնական Օրբելին էր:

Նա վերծանում ու հավաքում էր Անի քաղաքի վիմական արձանագրությունները: Հերթը հասել էր Առաքելոց եկեղեցու գավթի ներսի արձանագրություններին և միակ հարմար միջոցը դյուրին և ճիշտ վերծանելու համար, դա գիշերը լամպարի լույսով աշխատելն էր: Գիշերը լամպարի լույսը թեք սահում է վիմագրված պատի վրա և արձանագրված տառերը կենդանի ցցվում են աչքիդ առջև:

Աշխատանքը ավարտված էր ամենայն խնամքով և պատրաստ հրատարակության: Նույնիսկ հատուկ տառատեսակներ էին ձևավորված ու ձուլված, որոնց վրա հարգելի գիտնականը անբուն գիշերներ էր լուսացրել:

Հարգելի Օրբելին անձամբ, սկադեմիայի տպարանում, խնամքով շարել էր այդ նոր տառատեսակով, Անիի արձանագրությունների բովանդակությունը իրենց բացատրական մասով:

Արդեն կապված էին տպագրական երեսները, որոնցից արտատպված էր մի օրինակ սրբագրության համար:

Բայց... Ավա՞ղ...

Գեռ նոր էր սկսել սրբագրության աշխատանքը, երբ բնության արհամարիքի դոհ զնաց Հովսեփ Օրբելու արչուն քրտինքով ձեռք բերած վաստակը:

Մի շարաբաստիկ գիշեր ջրհեղեղը կոխեց սկադեմիայի տպարանը, սրբրեց ու տարավ ամեն ինչ...

Ու մնաց վշտաբեկ գիտնականը, կսկիծը սրտում, Անիի քարե մատյանի շարագրված միակ օրինակը ձեռքին...

Դժբախտ քաղաքի անողորմ ճակատագիրը անխնա հարվածելով, կորցնում, ոչնչացնում էր քրտնաջան վաստակը այն բոլոր անձնավեր մարդկանց, որոնք աշխատել էին Ավերակների քաղաքի պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրությանը:

Վերհիշված ցավալի աղետը բացառություն չէ կազմում:

Ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը մինչև իր կյանքի վերջին վայրկյանը ծանր վիրտ ապրեց...

1913 թվին նա գնաց Վիեննա և Վիեննայի համալսարանին կից Արվեստի պատմության ինստիտուտին հանձնեց առ ի հրատարակություն հայկական պատմական ճարտարապետության վերաբերյալ իր ուսումնասիրած շափագրություններն ու գծագրությունները, հուշարձանների վերակազմությունները: Դա մի մեծածավալ ու կարևոր աշխատանք էր, որ նա գլուխ էր բերել հազար զրկանքներով ու քրտնաջան, անողու աշխատանքով:

Եվ 1914 թվին, երբ պատրաստվում էր նոր նյութեր հավաքած կրկին այցելել Վիեննա հրատարակության պայմանագիրը կնքելու, վրա հասավ առաջին համաշխարհային պատերազմը, ճանապարհները փակվեցին, բաղմահմուտ ճարտարապետը շկարողացավ դնալ Վիեննա և մնաց իր բեղմնավոր աշխատանքը բախտի քմահաճույթին:

Սակայն մեծ հայը այդ ծանր հարվածից չընկճվեց: Նա արհամարհեց ամեն ինչ և շարունակեց իր սուրբ գործը դարձյալ մեծ զրկանքներով:

Եվ ահա, 1918 թվին հասավ երկրորդ հարվածը... Թուրք բարբարոս բանակը ներխուժեց արևելյան Հայաստան: Թորամանյանը արդեն ծանրաբեռնված ընտանիքով, հազիվ կարողացավ իր ընտանիքը և իր թանկագին վաստակի մի մասը տեղափոխել Ղարաբախ (այժմ Կիրովական): Եվ երբ կատաղի, անհավասար մարտերը դնում էին Ղարաբախի մատուցներում, նա ստիպված եղավ թողնել ամեն ինչ և իր ընտանիքի անդամներով մաղապուրծ փախչել ու շունչը առնել Թիֆլիսում:

Ամեն ինչ խաղաղվեց:

Ճարտարապետը վերադարձավ Ղարաբախ:

Այս անգամ նա ստացավ երրորդ դաժան հարվածը: Շատ ծանր է, երբ մարդ կորցնում է իր վաստակը, որը ձեռք է բերված բազում զրկանքներով ու քրտնաջան աշխատանքով մի մեծ գաղափարի համար:

Նեգատիվների մի ստվար ժողովածու պատմական հուշարձանների, որը ինքն էր լուսանկարել, մեծ մասը փշուր-փշուր եղած, գծագրերի ու ձեռագրերի մի մասը հափշտակված: Այդ կորած ձեռագրերի մեջ էր «Տեկորի Տաճարի» տակավին չհրատարակված երկրորդ հատորը:

Հարվածները մեկը մյուսի ետևից անողորմ ու դաժան մրճահարում էին հեղ ճարտարապետի հոգեմածե ճակատը: Նրա ջերմ հոգին իր ամբողջ էությունով ձուլվել, խմորվել էր մեր ստեղծագործ նախնիների ճարտարապետական հանճարեղ կառուցվածքներին, և շնչում էր նա նրանց վեհ շնչով ու տոկում նրանց գեղեցիկ և ջլապինդ մարմինների տոկունությամբ...

Անխորտակելի էր խանդավառ ուխտավորի կամքը և անընկճելի նրա ցուռն հոռնդը: Նրան դարձյալ տեսնում ենք թուղթ ու մատիտը ձեռքին շափագրական գործիքներով:

Բազմավաստակ Թորամանյանը դեռ հույս ուներ Վիեննա հանձնած իր աշխատությունների ժողովածուի վերագարծին: Սակայն...

1926 թվին նա ստացավ չորրորդ դաժան հարվածը...

Վիեննայի Սովետական դեսպանի ջանքերով Հայաստան վերադարձվեց ճարտարապետի աշխատությունները: Այդ ժողովածուից բացակայում էին չորս հարյուր գծվածքներ...

Բայց ճարտարապետի անհողորդ կամքն ու անսպառ եռանդը դարձյալ մղեց նրան իր նվիրական սուրբ գործին և կանգ առավ, երբ դադարեց բաբախելուց մեծ հալի սիրտը...

* *
*

Արամ Վրույրը, հայ բնիկ այդ անձնավեր ու շքավոր դերասանը, իր սուղ միջոցներով, առանց որևէ օժանդակության, տարիների ընթացքում լուսանկարել և հավաքել էր մի ստվար ժողովածու Անիի և նրա շրջապատի հուշարձանների: Նրան այդ գործին մղել էր ջերմ ու անկաշառ սերը հանդեպ մեր պատմական մեծ մշակույթի:

1908 թվի թուրքական սահմանադրությունից հետո, 1909 թվին Արամ Վրույրը հայ թատերական խմբի հետ մեկնում է Կ. Պոլիս և իր հետ տանում լուսանկարչական նեգատիվների իր ամբողջ վաստակը: Գործերն այնպես են դասավորվում, որ նա իր նեգատիվների ժողովածուն թողնելով Պոլսում, կարճ ժամանակից կրկին վերադառնալու պայմանով, գալիս է Թիֆլիս: Սակայն Ա. Վրույրին չի հաջողվում վերադառնալ Պոլիս:

1914 թվականին Պետերբուրգի Կայսերական ակադեմիան Արամ Վրույրին ապահովում է ճանապարհածախսով, որպեսզի նա Պոլսից բերի իր նեգատիվների ժողովածուն և հանձնի ակադեմիային: Նա պատրաստվեց մեկնելու, բայց 1914 թվի պատերազմը այս անգամ ևս խափանեց նրա մեկնումը

և Անիի նեղատիվների արժեքավորը և հարուստ այդ ժողովածուն կորալ անվերադարձ:

Նմանապես 1918 թվականին Անիի գիտարշավներից տարիների ընթացքում կուտակված բոլոր նյութերը, որտեղ իրենց մասն են ունեցել շատ-շատերը, իսպառ կորան...

«...Բոլոր ձեռագիր և տպագիր նյութերը, օրագրերը, լուսանկար նեղատիվները, գծադրերը կորան գնացքում Արմավիրի և Բաքվի միջև, մի ամբողջ վագոն՝ ուղեգրված Թիֆլիս պատմահնագիտական ինստիտուտում վերամշակվելու համար,—գրում է Ն. Մառք*:

Այսպես էր դժբախտ քաղաքի դաժան ճակատագիրը:

ԵՐԿՈՒ ԱՆԱՆՈՐԺ ՈՒ ՑԱՎԱԼԻ ՄԻՋԱՂԵՊ

Անիի գեղեցիկ շենքերից թափված քանդակազարդ բեկորները՝ քարեր, սյուներ, խոյակներ, արձանազրված քարեր, կորնիզներ և այլն, որ կարելի էր տեսնել ամեն քայլափոխում, անխնամ վիճակում, մեծ մտահոգություն էին պատճառում պրոֆ. Մառին: Այդ թափթփված բեկորները այնքան շատ էին, որ հնադարանը անկարող էր իր մեջ պատսպարել դրանց գոնե մի շնչին մասը:

Մայրաքաղաքի ամենախոշոր կանգուն շենքը—Մայր տաճարն էր և ա՜հ սրտըցին այն վերածել քարեդարանի, որտեղ կարող էր ամփոփվել մի քանի հարյուր բեկոր:

Մի օր Հովսեփ Օրբելին Մառի անունից դիմեց հայր-Միքայելին և պահանջեց Մայր տաճարի բանալին: Այդ անսպասելի հայտարարությունը մի ժանր հարված էր հայր-Միքայելին: Նա գունատվեց, հուզմունքից սկսեցին շուրթերը դողդողալ:

— Պահանջեցեք տիրոջից,—վրդովմունքը հզորվել զսպելով ասաց հայր-Միքայելը և ապա շարունակեց,— Մայր տաճարի բանալին պատկանում է հայ ժողովրդին: Ու հենվելով իր գավազանին՝ համարաքայլ հեռացավ դեպի

իր խուցը: Հայր-Միքայելը այդ օրը դուրս չէկալ իր բնակարանից... Երբեք այդ աստիճան վշտացած չէի տեսել նրան. բանալին տալ—նշանակում է շենքը հանձնել:

Այստեղից էլ սկսվեց մի մեծ անախորժություն... Բորբոքվեցին ազգային սրահը և Թիֆլիսի հայ պարբերական մամուլում լույս տեսան հարձակողական ու պախարակիչ հոդվածներ մեծարդո գիտնականի հասցեին:

Պրոֆ. Մառը ստիպված եղավ Թիֆլիսի նույն օրաթերթում պատասխան հոդվածով հրապարակ գալ:

Ի վերջո ստացվեց այն, որ Մայր տաճարի բանալին մնաց հայր-Միքայելի ձեռքին, իսկ ստվար քանակությամբ ճարտարապետական արժեքավոր բեկորներ, որոնց մի մասը պատկանում էին հենց իրեն՝ Մայր տաճարին, մնացին բաց երկնքի տակ առանց պատսպարանի:

Սակայն խնամող ձեռքը չզարբեց մտահոգվելուց. հետագայում Մառը կառուցեց մի նոր շենք, որը կոչվեց Քարեդարան և որտեղ զետեղվեցին մեծ թվով ճարտարապետական բեկորներ, արձանագրություններ և քանդակազարդ քարեր:

Քարեդարանի մուտքի աջ և ձախ կողմերը (արտաքուստ) կանգնեցրին երկու խոշոր արձանագրություն, որոնք իրենց տեղերից խախտված, քարերը թափված վիճակումն էին. ա) վրաց Եփուպան կաթողիկոսի արձանագրությունը վրացերեն և մի արձանագրություն էլ արաբատառ (Յարլիկ):

1912 թվականին վերանորոգման ենթարկվեց Փրկիչ եկեղեցին: Այդ եկեղեցու մեջ էլ հավաքեցին և ամփոփեցին արժեքավոր շատ բեկորներ, եկեղեցու մուտքը ամրացրին փայտե դռնով և փականքով: Այս բոլոր միջոցառումները համարվեց նախաքայլ:

ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԱ ՕՐԵՐԸ ԱՆԻՈՒՄ

Աստվածածնա օրերին Անիի անդրրը խանգարվում էր, շունչ ու հոգի էր ստանում ավերակ քաղաքը ու աշխուժություն: Յնժում էր Անին, ասես մեռած քաղաքը կենդանացած լիներ:

Անի էին շտապում հեռավոր ու շրջակա գյուղերի շինականները, նույնիսկ Ալեքսանդրապոլից ուխտավորներ էին գալիս: Գալիս էին կառքերով, սալիքով, ձիերով ու հեփոտոն, Անիի Աստվածամոր տաճարի մեջ կատարե-

* Н. Я. Марр, «Ани», т. 2—XI. Огиз Москва—Ленинград, 1934 г.

լու իրենց սուրբ ուխտի խորհուրդը: Ոմանք էլ դալիս էին ուրախության ու ժամանցի համար:

Քաղաքի հյուսիսային ամրությունների մոտ բացվում էին խանութներ դանազան պտուղներով ու ըմպելիներով: Թնդում էին զոանաները մեծ թրմքուկների ու թիթիկ հարվածների տակ և սահուն շրջան էին գործում հայկական շուրջպարերը պատմական քաղաքի ծանրանիստ կոթողների առջև:

Ահա այնտեղ, Մայր տաճարի մոտ, հրապարակի վրա, բազմերանգ տոնական հագուստներով հարսներ ու աղջիկներ, պատանիների հետ միասին, բըռնել էին շուրջպար, աղա ու աղջիկ փոխնի փոխ երգելով: Ամենուրեք խինդ ու ուրախություն: Եվ այդ նվազների, երգի ու ուրախության հնչյուններն ու ձայնները արձագանքում էին հինավուրց քաղաքի կիսակործան տաճարների, գեղեցիկ պալատների, ամրակուռ պարիսպների, ձորերի ու քարանձավների և ապառաժների հավիտենական խոռոչների մեջ, ստեղծելով ուրախության և ցնծության գեղեցիկ ներդաշնակություն:

Աստվածամոր տաճարի առջև ուխտավորները զոհում էին գառներ ու ոչխարներ, իրենց իղձերն ու խնդրանքները ընդունելի դարձնելու համար: Խարուկները բորբոքվում էին ու թշուղում էին կաթսաները — տարածվում էր մատաղի հոտը:

Ամենուրեք խոմբ-խոմբ տղամարդիկ, կանայք ու աղջիկներ շրջում էին նվիրական քաղաքի ավերակների մեջ:

Նրանք շրջում էին մեկ անգամ ևս տեսնելու իրենց նախնիների փառապանծ կոթողների, հրաշք գործերի մնացորդները:

Ահա այնտեղ, մի բուրգի գլխին նստած մեկը, ողբալի ու լացակումած նրզում է.

«Անի քաղաք նստե կույա,
Չկա ըսող մի լար—մի լար:
Այ հայ տղա խղճա ինձի,
Տես, թե քո Անին ինչպես է...»:

Նրան սրտառուչ ունկնդրում էին ոմանք, սրտերից քամելով կարեկցություն ու վիշտ...

Ոմանք դառն արտասուքը աչքերին, ջիւմեռանդությամբ համբուրում էին սրբատաշ քարերն ու արձանագրությունները՝ ողբալով իրենց ստեղծագործ նախնիների անկումը:

Ուշագիտ դիտողի աչքերից շեր վրիպում, ինչպես ամբոխից հեռու, այս կամ այն ավերակ տաճարի մեծ հավատքի սուրբ վեմի առջև ծնկի եկած ա-

զոթում է ալեհեր մի ծերունի, կամ բազմատանջ մի մայր աղերսալի աչքերն ուղղած ամենաբարձրյալին՝ գթություն ու ապաշխարանք աղերսելիս:

Այդ օրերին Մառչան հնադարանը լեցուն էր հետաքրքրասեր այցելուներով: Նրանք հափշտակված դիտում էին պեղումներից գտնված զանազան առարկաների, որոնք խնամքով զետեղված էին ապակեպատ ցուցարկիչների մեջ: Ահա ջրատար երկաթե խողովակները, գտնված միջնաբերդի պալատական բաղնիքի պեղումներից: Կային զանազան զունավոր ապակյա և մետաղե ապարանջաններ, հախճապակյա և բրոնզե անոթներ, խոշոր կարասներ, նետերի սլաքներ, դրամներ, Գաղկաշեն բոլորակ եկեղեցուց գտնված փոքրիկ բրոնզե ջահը, սնդիկի անոթներ և ուրիշ շատ ու շատ իրեր: Մի ցուցարկիչի մեջ պահվում էր Տիգրան շոնենցի տոհմային դամբարան—այրերից գտնված փոքրիկ աղջկա զոհատը, նրբաթել, գեղեցիկ և ճաշակով կրծքակալ մանվածքը, կուսություն գոտին: Իսկ այն սյունազարդ սրահի կամարների տակ կանգնած է հայ աշխարհի խաղաղասեր և իմաստուն մեծ արքայի՝ Գագիկ Ա.—ի արձանը՝ տուֆ քարից կերտված: Այցելուները երկյուղածությամբ դիտում էին մեծ վեհապետին. ոմանց սրտերից դուրս էին քամվում դառն հառաչանքներ, ոմանք հիացմունքով դիտում էին այդ հրաշակիւրտը, ոմանք էլ դառնացած սրտերով մի պահ մտքով սլանում էին դարերի խորքերը, պատկերացնում իրենց նախնիների փառափոր անցյալը և հիշում իրենց ներկան:

Եվ ահա ժամը մոտ տասնմեկին, ծանր ու համաշափ զարկերով հնչում էր Անիի Աստվածամոր տաճարի խոշոր զանգը: Նա տարածում էր իր զոհանջները քաղաքի տարածության մեջ՝ հրավիրելով բարեպաշտ հավատացյալներին սուրբ պատարագի արարողությանն ու աղոթքի:

Այդ օրը շրջակա գյուղերից Անի էին դալիս քահանաներ ու սարկավազներ: Մկսվում էր եկեղեցական արարողությունը: Ժողովուրդը խուռներամ լցվել էր եկեղեցին: Նրանք բերել էին իրենց սրտերում կոտակված ջերմ փափագների ու գեղեցիկ իղձերի կատարման խնդրանքներն ու աղերսները: Ոմանք կառչել էին կարեկից աստվածամոր փեղերին իրենց վշտերին, տառապանքներին ու ցավերին հաղորդակից դարձնելու և աղերսելու ապաքինումն ու օգնություն: Շատերը իրենց հանցավոր հոգիներով եկել էին հայցելու գթություն ու թողություն: Բոլորը, բոլորը անկեղծ սրտով ու մեծ հավատքով, երկյուղածությամբ ծնրադրում էին ու աղոթում Անիի Աստվածամոր նվիրական տաճարի մեջ, հարչուրավոր վառվող մոմերի և խնկարկվող ջուրվանների ներքո:

Պատարագը վերջացավ:

Հոգևոր թափորը խաչերով, խաչվառններով ու խնկարկվող բուրվառնե-
րով, հոծ բազմութեան հետ միասին շարժվում է տաճարից դուրս: Շարա-
կանների երգեցողության ներքո թափորը հանդիսավոր պտույտ է գործում
մեծ տաճարի շուրջը: Նա մի փոքր կանգ է առնում մայր տաճարի հարա-
վային պատի վրա փորագրված Կատրանիդե Հայոց թագուհու արձանագրու-
թյան առջև և ապա շարժվում դեպ արևելք:

Այնտեղ, Աստվածամոր հինավուրց տաճարի արևելյան պատից ոչ հե-
ռու, հանդընդ է կգոր Գագկի կողակցի՝ բարեպաշտ Կատրանիդե թագուհու
աճյուռնը: Նրա դամբարանի վրա կանգնած էր մի մատուռ, որն այժմ քարա-
կույտի է վերածված:

Թափորը կանգ է առնում այդ քարակույտի շուրջը և հոգևոր դասը կա-
տարում է հոգեհանդստի արարողությունը:

Նվիրական քարակույտի սրբատաշ քարերի վրա վառվում էին բազմա-
թիվ մոմեր և ծխում էր խոնկը, իր բուրմունքը տարածելով շրտ կողմ, ամե-
նուրեք հուզված սրտեր, արտասվաթոր աչքեր և ջերմեռանդությունը աղոթք
մյամնջացող շուրթեր, բարեպաշտ թագուհու հիշատակին...

Եվ հուզող պատկերների ցնցող տեսարանները ձգվում էին հողիս մի
անբացատրելի ծանր խորհրդով...

Անթառամ մի շիրիմ, քարակույտերով ու մատուռ-դամբարանի բեկորներ-
բով ծածկված... Մի տող միայն պատմության էջերից...

Եվ հազար-հազար հոգիներ ծունկի են գալիս հայոց թագուհու շիրիմի
առջև...

ԵՍ ԿԱՏՐԱՆԻԴԵ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳՈՒՀԻ ԳՈՒՍՏՐ ՎԱՍԱԿԱ ՍԻՆԵՍԱՑ ԹԱԳԱՌՈՐԻ ՅՈՂՈՐՄՈՒԹԻՒՆՆԵ-
ԱՅ ԱՊԱՒԻՆԵՑԱ ԵՒ, ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԱՌՈ ԻՄՈ ԳԱԳԿԱ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻ ՇԻՆԵՑԻ ԶՄԻ ԿԱՌՈՂԻԿԵՍ
ՉՈՐ ԷՐ ՀԻՄՆԱԳՐԵԱԼ ՄԵՅԻՆ ՍՄՊԱՍԱ

¹ Կատրանիդե Հայոց թագուհու արձանագրությունից մի հատված — Անիի Մայր տա-
ճարի հարավային պատի վրա:

1914 թվականին պրոֆ. Մաուր մի արշավախումբ ուղարկեց Շիրակա-
վան հետևյալ կազմով՝ 1. Աշխարհբեկ Լոու-Մելիք Քալանթար (գիտար-
շավի ղեկավար), 2. ճարտարագետ Ն. Բունիաթյան, 3. Տարագրոս (ճարտա-
րագետի օգնական), 4. Արամ Վրույր և ուրա նկարիչ (ագագանունը չեմ հի-
շում):

Գիտարշավի առջև խնդիր էր դրված՝ Շիրակավանի Գ-րդ դարու տա-
ճարի շուրջը կատարել ստուգիչ պեղումներ և չափագրել տաճարը:

Գիտարշավի ճաշասեղանի համար Մաուր հանձնել էր Աշխարհբեկին
7 շիշ ընտիր գինի, որոնք խնամքով ղետեղված էին արշավախմբի պետի
ճամպրոտից, փականքի տակ, վասնզի գիտարշավի կազմի բոլոր անդամ-
ները, բացի ղեկավարից, անտարբեր սառնասրտություն չէին կարող ցուցաբե-
րել վերոհիշյալ 7 շիշ նկատմամբ:

— Ո՞վ խնայողություն մեկրատ, լավ բան ես դու, եթե չես չարագործվում:

Արշավախումբը իր աշխատանքների քսաներորդ օրն էր թևակոխել ար-
գեն, սակայն գինու շշերը պատկած էին դեռ Քալանթարի ճամպրոտից: Այդ
բանը դժգոհություն ու դայրույթ էր առաջ բերում Բագոսի երկրպագուների
մեջ և բողոքների տարափոք փոխանակ ղեկավարի գլխին պայթելու, թափվում
էր «Մեծ Քրմայետի»՝ Արամ Վրույրի գլխին, որպես ավագագույն քուրմ Բա-
գոսյան տաճարի: Բունիաթյանը շնայած վշտացած, բայց ըստ իր սովորու-
թյան, լուռ էր: Տարագրոսն էր, որ իր դժգոհություններով անհանդստացնում
էր Արամի առանց այն էլ վրդովված հոգին և հաճախ ասում.

— «Քրմայետ», սրա վերջը ի՞նչ է լինելու, «հոգեհանգիստ» ե՞րբ եք
կատարելու, կոկորդս չորացավ:

Սակայն, Շիրակավանի գիտարշավի աշխատանքները ավարտելու նախօ-
րեին պատահեց մի կատակ-միջադեպ, որը «Չարչարանաց աղբյուր» դառավ
գիտարշավի պետի և «Զվարճանաց դուռ» «Մեծ Քրմայետի», Տարագրոսի,
Բունիաթյանի և ուրա նկարչի համար: Ալեքսանդրապոլից Շիրակավան էր ե-
կել շորս հոգուց բազկացած մի խմբակ՝ մի տիկին և յուր ամուսինը և մի տա-
րեց քահանա ու իր զավակը: Այդ անձինք Աշխարհբեկի մտերիմ ծանոթնե-
րն էին, որոնք հատկապես եկել էին թե Աշխարհբեկի տեսություն և թե
հնօրյա հուշարձանը ղիտելու:

Քալանթարը մեծ զոհունակությամբ ընդունեց իր թանկագին հյուրերին:
Միասին շրջեցին պեղման վայրը, ղիտեցին հուշարձանը: Այդ շրջադասու-

թյան ժամանակ գիտարշավի ղեկավարը մանրակրկիտ բացատրություններ էր տալիս թե՛ հուշարձանի և թե՛ պեղման աշխատանքների մասին: Երեկոյան դեմ Աշխարհըեկը իր հյուրերին հրավիրեց ընթրիքի:

Այդ երեկո ընթրիքի սեղանը ճոխ էր ու առանձնահատուկ: Սեղանի շուրջը նստած էին ինը հոգի: Ի դեպ, «Մեծ Քրմապետի» աջ կողմը բազմած էր Տարազրոսը, ձախ կողմը Բունիաթյանը, իսկ վերջինիս կողքին՝ ուսուցիչը— դա բազմալսյան ժողովածուն էր:

Դեռ նոր էին սեղան նստել, երբ հարևան սենյակից երևաց Աշխարհըեկը ձեռքին մի շիշ գինի:

— Եվ երևեցան դազաթք լեռանց Արարատյան,— հանդիսավոր արտասանեց Վրույրը:

— Օրհնյալ է աստված,— ձայնակցեց Տարազրոսը:

— Ամմեն,— լրացրեց ճարտարապետը:

— Ա, вот это я понимаю,— ժպտադեմ ասաց ուսուցիչը:

«Մեծ Քրմապետը» լցրեց ինը բաժակ. շիշը դատարկվեց:

— Եվ երևեցան հիմունքն աշխարհի,— կամացուկ մրմնջաց Վրույրը:

— Պրոսխումէ ասև աստված,— ձայնակցեց Տարազրոսը:

— Խաղաղություն...— ասաց Բունիաթյանը:

Որպես ավագագույնը ըստ տարիքի Աբամ Վրույրը, բարձրացնելով բաժակը՝ առաջարկեց խմել թանկագին հյուրերի կենացը: Դատարկվեցին բաժակները, դատարկ էր և շիշը:

— Բան չհասկացա «Քրմապետ»,— շնչաց Տարազրոսը:

— Համբերե, տղաս,— հանգստացրեց նրան Վրույրը:

Անդրանիկ կենացը խմելուց հետո տակավին չէր անցել հինգ բույս, երբ Վրույրը վերցրեց գինու շիշը, իբր թե սեղեկություն չունի շիշ դատարկ լինելու մասին և ասաց այսպես.

— Պարոնայք, խմենք մեր հարգելի տիկնոջ կենացը, որպես հասարակական գործչի: Մեր իրականության մեջ հայ կինը միշտ եղել է որպես առաջապահ և հասարակական ասպարեզի վրա իր օրինակելի և անձնվեր գործունեությամբ խրախուսել ու ոգեշնչել է մեզ...

Նա խոսում էր վերամբարձ տոնով ու բարձր պաթոսով՝ զովերգելով հասարակական ասպարեզ նետված անձնվեր ու օրինակելի հայ կնոջը: Եվ այդ գունագեղ բաժակաճառի ամբողջ ընթացքում իր ձեռքին ունեւր բռնած դատարկ շիշը:

Վերջացնելով իր ճառը «Մեծ Քրմապետը» շիշը մոտեցրեց բաժակին, բայց... ավա՛ղ... շիշը դատարկ էր:

Անհարմար դրուժյուն:

Նա մի հանդիմանական հայացք նետեց Աշխարհըեկին և ապա հայացքով ցույց տվեց ձեռքին բռնած դատարկ շիշը. ասես ուզում էր ասել— «Ի՞նչ խայտառակություն է սա»: Այդ բոլորը կատարվեց մի ակնթարթում, դերասանական մեծ վարպետությամբ: Տարազրոսն էլ դեմքի դժգոհ արտահայտությամբ լրացնում էր վարպետի խաղարկությունը:

Դրուժյունը փրկվեց: Աշխարհըեկը հարևան սենյակից բերեց գինու երկրորդ շիշը:

Այստեղ Աշխարհըեկն էլ ճառ արտասանեց տիկնոջ կենացի առթիվ:

Բաժակները դատարկվեցին:

— Գինի ուրախ առնե զմարդ,— ասաց Տարազրոսը, պարպեց իր դավաթը և տապակած վառեկներից մի բուռ դրեց իր պնակի մեջ, որպես ապագա ըմպվելիք բաժակի հարակից անբաժան մի պատաս: Նա այդ հույսը ունեւր դեռ:

Սեղանակիցները քաղցր զրուցում և ընթրում էին, երբ «Քրմապետը» դարձյալ վերցնելով գինու դատարկ շիշը իր բամբ ձայնով խղեց սեղանակիցների քաղցր զրուցը: Նա այս անգամ առաջարկում էր խմել մեծ գիտնականի՝ Նիկոլայ Յակովլեիչ Մաուի կենացը:

Շիշը դատարկ էր: «Քրմապետի» կշտամբող հայացքը հարկադրեց Աշխարհըեկին կից սենյակից բերել երրորդ շիշը:

Հետևյալ օրը կարելի էր տեսնել գիտարշավի ղեկավարի ճամպրուկում խնամքով պահված ? դատարկ շիշ ի ցավս Աշխարհըեկի և ի ուրախություն բազոսականների:

1915 ԹՎԱԿԱՆ

1914 թվականին Անիի գիտարշավում երևացին երկու նոր դեմքեր՝ ճարտարապետ Ն. Բունիաթյանը և Տարազրոսը, որոնք Անիում գործեցին երկու տարի: Եվ ահա 1915 թվին ինձ ևս վիճակվեց մասնակցելու Անիի գիտարշավին: Ես որպես տիխնիկական բանվոր պետք է աջակցել ճարտարապետ Ն. Բունիաթյանին, որի անմիջական օգնականն էր Տարազրոսը: Կյանքիս մեջ դա իմ անդրանիկ քայլն էր. լծվեցի աշխատանքի, որը տևեց 47 օր, օրեկան մեկ ուրլի աշխատավարձով:

Իմ անելիքն էր շահագրական պիտույքները փոխադրել աշխատավայրը, մագլցել պատերի վրա, երբեմն ելարանով բարձրանալ, ճարտարապետի ցուցումներով չափել այս կամ այն քարը, սլունը, խոյակ, խարխսխ և չափումները հաղորդել Ն. Բունիաթյանին, որը զծագրական տախտակը առաջին նշում էր չափումների թվերը: Տարագրուսի հետ միասին չափագրվող հուշարձանի պատերի վրա շենքի արտաքուստ և ներքուստ անց էինք կացնում, որոշ բարձրություն վրա, հորիզոնական գիծ և նրա հետ կապում շենքի մասերի չափերը: Չափում էինք պատերի, դռների, լուսամուտների և ուրիշ մասերի լայնությունն ու բարձրությունը:

1915 թվականին մեր աշխատանքները սկսեցինք Ապուղամրենց ս. Գրիգոր եկեղեցուց, որ տևեց 15 օր: Ապա անցանք փլված մինարեի մոտ պեղված տաճարի և իր շրջապատի չափագրությանը—10 օր և հետո մեկնեցինք Երեբունի:

Սալլի վրա բարձելով չափագրական պիտույքները և մեր անկողինները, ես ճամփա ընկա խոշավանքի սալապան Օհանեսի հետ, Անիի սուրճանդակի առաջնորդությամբ, դեպի Ղըզըլղուլա քրդաբնակ (Նզիրի) գյուղը, որի կենտրոնում կանգնած է հայկական պատմական ճարտարապետության 6-րդ դարի հսկաններից մեկը՝ Երեբունի բազիլիկան:

Առավոտյան վաղ մեր սայլը, հյուսիսային պարիսպների Դվնո դուռը անցնելով, ուղղություն վերցրեց դեպի հողավանք, որովհետև սայլով հնարավոր էր միայն այնտեղով գնալ: Խոշավանքի մոտ Ախուրյան գետը անցնելու հնարավորություն կա: Այնտեղ գետի հունը բավականին լայն է: Չնայած այդ երթուղին եռապատիկ երկար է, սակայն միակ հարմար ճամփան է սալլի համար: Ճարտարապետ Ն. Բունիաթյանը և Տարագրուսը հետևյալ օրը կարճ ճանապարհով (Անի-Սարկով-Ղըզըլղուլա) պետք է գալին Երեբունի:

Անցնելով Հոլվի եկեղեցին, հողերը, Հոռոմոսի վանքը, կտրելով Ախուրյանը, մի երկու ժամից հասանք Անի կայարան ու այնտեղից էլ Ղըզըլղուլա գյուղը: Մի խոսքով Անիից մինչև Ղըզըլղուլա օդակամ ճի պտույտ կատարեցինք:

Ղըզըլղուլան չոր ու ցամաք մի փոքրիկ գյուղ էր, մեծ մասամբ գետնափոր աներով: Գյուղը չուր շուներ: Նա օգտվում էր մոտ մի կիլոմետրի վրա երկաթգծի համար կառուցված ջրմուղի շենքից, իսկ գյուղի ցորենի և գարու արտերը թողնված էին երկնքի կամքին:

Անիի սուրճանդակը այնտեղ նախօրոք վարձել էր մի սենյակ, որը ամենալավը պետք էր համարել այդ գյուղում: Սենյակը ուներ երկու լուսա-

Անի. — 1912 թ.

Չափից աշ. Ա. շաբ — 4, Կեյադճիցի, Ն. Աղսնց, Վ. Բերձե, Ն. Մառ, Ա. Անդրիանով, Լ. Քալանթար, Յու. Սարումե, Յու. Սմիրնով, Բ. շաբ — Ա. Վույր, Զ. Օրբելի:

Սեփ. — Ա. շաբ. — (նստած) Ղափանցյան, Ն. Մառ, Հ. Սրբելի: Վերի շաբ. — Ա. Վոլոյ:

մուտ, դա բացառություն էր Ղըզըլ-Ղուպչում: Մեր բնակարանից մոտ 250 քայլի վրա կանգնած էր հինավուրց ծերունին՝ Երեբուզը:

Բունիաթյանն ու Տարագրոսը եկան հետևյալ օրը:

Սկսվեց մեր աշխատանքը, նախ ես և Տարագրոսը տաճարի շուրջը, պատերից մի փոքր հեռավորության վրա, որոշ բարձրությամբ ցցեր ամրացրինք և մետաղյա լարով քառանկյունի շրջափակեցինք հուշարձանը և ապա սկսեցինք ջրաշափով հորիզոնական գիծ անցկացնել Երեբուզի պատերին արտաքուստ և ներքուստ: Ճարտարապետը դրադլած էր տաճարի ճակատների գծագրությունը:

Սկսվեց շափագրությունը:

Ես և Տարագրոսը ուղետով առնում էինք ընդհանուր չափերը և ապա անցնում մանրամասնություններին:

Հուշարձանի յուրաքանչյուր քարը չափագրվեց: Բարձրանում էի Երեբուզի պատերի վրա և հաղորդում որմնախոյակների չափերը իրենց մանրամասնություններով: Ճարտարապետը նշում էր այն իր տախտակի վրա, ուր նախօրոք գծել էր հուշարձանի ճակատներն ու մանրամասները:

Ն. Բունիաթյանն ու Տարագրոսը բնավորության հակադիր գծեր ունեին. առաջինը՝ լուռ, մտքերի մեջ խորասուզված, ամբողջապես կլանված իր աշխատանքով, իսկ երկրորդը՝ իր ծրաշան աշխատանքի հետ միասին մեկը ընդ մեկը սրախոսելով աննկատելի էր դարձնում օրվա ժամերը: Ճարտարապետը իր մեղմ ժպիտով էր միայն արձագանքում Տարագրոսի սրախոսություններին:

Մեր աշխատանքը ուժեղ թափով առաջ էր գնում, բայց մեզ նեղում էր սննդի հոգսը և լեզու շիմանալը, իսկ գյուղի բնակիչները, բացի քրդերենից, ուրիշ լեզու չգիտեին: Մենք մեծ ջանք էինք թափում հասկացնելու մեր պահանջը սննդամթերք հաշվառվելու համար: Ղըզըլ-Ղուպչում շատ քչերը դիտեին կցկաուր հայերեն:

Հարկադրված եղանք լուր ուղարկել Անի և պրոֆեսորն անմիջապես ուղարկեց Ագոյին՝ այդ ալաշկերտցուն, որը քաջ տիրապետում էր քրդական լեզվին: Ագոյի երևալը մեզ ուրախություն պատճառեց, ասես փրկարար հրեշտակ հայտնվեց մեզ:

Բայց, այլա՞ դ... Ագոյի ներկայությունը դրուժյունը չփրկեց, Ղըզըլ-Ղուպչի քրդերը մեզ մարդու տեղ չէին դնում:

Մի օր գյուղն իրար անցավ. այնտեղ արտասովոր ինչ-որ շարժում էր կատարվում: Գյուղացիները՝ մեծ, փոքր, շտապ դիմում էին գյուղից դուրս,

դեպի գլուղը մտնող լայն ճանապարհը: Ի՞նչ էր պատահել... Ինչո՞ւ քրդերը իրար էին անցել...

Գլուղից դուրս, բլուրների գլխին, երևում էր կարմիր ձիուն հեծած Անիի սուրհանդակը՝ Եսային, խաշմերով փամփշտակալներ, հրացան, թուր, մրտրակ, մորթյա գլխարկ, բարձրավիզ կոշիկներ և, ամենակարևորը՝ կրծքի ձախ կողմը ամրացված բուրածե պղնձաձուլ նշանը— «Անիի սուրհանդակ» մականգրությամբ, որի փայլուն մակերեսի վրա խաղում էին արևի ճառագայթները: Եվ այդ նշանը քուրդ գլուղացիների աչքին, նրա տիրոջ՝ Անիի սուրհանդակի «առանձնահատուկ մենաշնորհների տեր» լինելու հանգամանքն էր արտահայտում:

Եվ թանկագին հյուրը մտավ գլուղ, մեկը ձիու սանձը բռնեց, մյուսը ասպանդակը և ձիավորն իջավ հանդիսավորությամբ:

Գլուղացիները բարի գալուստ մաղթեցին թանկագին հյուրին և տարան, հյուրընկալեցին նրան գլուղի օդաներից մեկում:

Քուրդ կանայք հանեցին նրա բարձրավիզ կոշիկները, քրտինքի մեջ կորած զուլպաներն ու ոտները լվացին: Զոհվեց մի աբաղաղ, սաջի վրա բուրեցին թարմ լավաշները: Գլուղացիք խմբվել էին պատվելի հյուրի շուրջը ու դրուցում:

Ճաշը պատրաստ է... Հյուրասիրությունը տեղի ունեցավ շատ պատշաճ: Աշխատանքը ավարտելով մենք վերադարձանք մեր օթևանը, ուր Եսային հանձնեց Բունիաթյանին պրոֆ. Մառի նամակը:

Տարագրուր հեղինական ժպտը դեմքին, կատակելով դիմեց Եսայուն: — Այ, մարդ, պրիստավը դալաթ է արել մոտդ, դու մեր «աղան ևս եղել, մենք բանից բեխաբար, թոփ, թվանք, ձի, «մեղալ»... էս մարդկանց հասկացրու, որ մեզ լավ նայեն, քաղցած կոտորվեցինք, յա, կերածդ խոբզը բիդ մնա, հա...»

Սուրհանդակը զայրացավ, հոնքերը կիտեց և դառնալով դեպի քրդերը պոռթկաց զայրագին, որոնք ներս էին խուժել մեր սենյակը և լուռ կանգնել:

— Ի՞նչ իրավունքով վատ եք նայում իմ ժողովրդին, ուրիշ անգամ չլսեմ այդպիսի բողոքներ ու դանդաղանքներ մասին:

Քրդերը ներողություն էին խնդրում «ամենակարող» սուրհանդակից իրենց անփութ վերաբերմունքի համար և հազար ու մի խոստումներով աշխատում նրա բարկությունը մեղմել: Սուրհանդակի բարկության մեջ մեծ դեր էր խաղում դերասանությունը, որին լրացնում էր Տարագրուր հաճախ «աղա» բառով դիմելով նրան, որ մեծ ազդեցություն էր թողնում քրդերի վրա:

Մի խոսքով, Անիի սուրհանդակի ողորմածությունը ապրում էինք Ղըզըլ-

Ղուլայում մի երկու օր, որից հետո քրդերն ամեն խոստում մոռանալով, դարձյալ անուշադրության էին մատնում մեզ: Եվ մենք սպասում էինք սուրհանդակի երևալուն. նա հինգ օրը մեկ այցելում էր մեզ, որով վերանորոգվում էր քրդերի բարիացակամ վերաբերմունքը, իհարկե դարձյալ կարճատև:

Քսաներկու օրում ավարտելով Երեբունքի մանրակրկիտ շափագրությունը, Բունիաթյանն ու Տարագրուրը կարճ ճանապարհով վերադարձան Անի, իսկ ևս, Ազոյի ու սուրհանդակի հետ, սալլին բարձած մեր իրերը դարձյալ Անի կայաբան—խոշավանք—Անի երթուղիով վերադարձանք Անի:

Այսպիսով, 1915 թիվը եղավ մի նախադուռ իմ անդրանիկ վաստակի համար: Երեք ամսվա ընթացքում 47 օր աշխատեցի շափագրությունների վրա, իսկ մնացած օրերին՝ օգնում էի հորս լուսանկարչական աշխատանքներում: Բացի այդ, հայրս հանձնել էր ինձ երեք տոփ 9×12 չափի լուսագրկիներ, որով ևս սկսեցի իմ թոթովանքը լուսանկարչական գործում:

Մի շաբաթ օր, պեղումների ավարտումից հետո, վերցնելով լուսանկարչական գործիքը՝ մեկնեցի խոշավանք, խոշավանքից Օհանեսի հետ, որն իր եղներով ու սալլով աշխատում էր Անիի պեղումների վրա և շաբաթ օրերին մեկնում էր գլուղ և վերադառնում աշխատանքի երկուշաբթի առավոտ:

Կիրակի օրը առավոտից մինչ երեկ Օհանեսի հետ շրջում էինք խոշավանքում: Ես լուսանկարում էի Հոռոմոսի վանքի և ձորում գտնվող եկեղեցիների ընդհանուր տեսքն ու մանրամասները՝ ընտրելով լուսավորության հարմար դրություններ և հետաքրքիր կետեր, որոնց մասին լսել էի հորս ցուցումները:

Երկուշաբթի վերադառնալով Անի, առանց ժամանակ կորցնելու, շտապեցի մութ սենյակ՝ նկարածներս արտահայտելու:

Գեռ նոր էի ավարտել նեգատիվների արտահայտման և լվացման աշխատանքը ու խնամքով դասավորում էի այն փայտյա հենարանի վրա, երբ ներս մտավ Հ. Օրբելին: Նրա անակնկալ երևալը շփոթեցրեց ինձ: Ես նեղվեցի ու անհարմար վիճակի մեջ էի, որովհետև գիտարշավի լուսանկարչական արվեստանոցում կողմնակի անձնավորություն էի և կատարել էի կողմնակի աշխատանք: Երիտասարդ գիտնականը, հայացք նետելով նեղափակիներին, հարցրեց, թե ինչեր են սրանք: Ես քաշվելով պատմեցի երկօրյա ճամփորդությունս խոշավանք և իմ կատարած լուսանկարումների մասին: Նա ուշի ուշով նայեց յուրաքանչյուր նեգատիվը և առանց մի բառ արտասանելու շտապ դուրս եկավ արվեստանոցից: Ես զգում էի ինձ հանցավորի դերում:

Մի փոքր անց Օրբելին վերադարձավ բերելով իր հետ հարգելի պրո-

Ֆեստրին: Նրանք սկսեցին ուշադրութեամբ նայել իմ նկարած բոլոր ապակի-ները: Սիրտս բարբախում էր... Եվ ես սպասում էի կշտամբանքի և նկատողու-թյան... բայց ընդհակառակը՝ ես լսեցի քաջալերիչ և խրախուսիչ խոսքեր...

Մի քանի օր անց հարգելի գիտնականն ասաց.

— Արտաշես, եթե կտեղի է, լուսանկարեցեք Փրկիչ եկեղեցու մոտա-կայքում պեղված եկեղեցու դռան ճակատի արձանագրութիւնը:

Թե ինչու պրոֆեսորը այդ ինչդիրը դրեց իմ առաջ, ինձ անհասկանալի էր: Արդյոք ուզում էր փորձել իմ վարպետութիւնը... Չգիտեմ...

Ճիշտ է, ես տակավին թոթովում էի, դեռ սահմանափակ էր լուսանկարչա-կան արվեստն ինձ համար, բայց պետք է խոստովանեմ, որ ես մեծ ուշադրու-թյամբ հետևում և ուսումնասիրում էի լուսար ու ստվերի, ինչպես և կոմպոզի-ցիայի խնդիրները հորս հանած լուսանկարներում և մանավանդ իր հետ շրջ-ջելիս, երբ նոր նկարահանումների ժամանակ նա ինձ բացատրում էր լուսա-նկարվելիք առարկաների վրա լուսարի դասավորութիւնը ու շատ այլ գիտե-լիքներ լուսանկարչական արվեստի վերաբերյալ:

Ես շրջում էի Անիի ավերակների մեջ լուսանկարչական գործիքը ձեռքիս, կանգ առնում այս կամ այն քանդակի, արձանագրութիւն կամ որևէ ճարտա-րապետական մանրամասնի՝ զեղեցիկ խոչակների, ծանրանիստ խարխիսնե-րի, վեհ կամարների, քանդակաղարդ պսակների և մուտքերի առաջ, ընտրում էի դանազան հուշարձանների ընդհանուր տեսարաններ և լուսանկարչական գործիքը լարելով, սպասում և ուշադիր հետևում էի լուսար ու ստվերի խաղե-րին, արտահայտելու համար նկարվելիք առարկայի ձևն ու ծավալը:

Հորս տված երեք տոսի լուսապակիները վաղուց սպառվել էին: Հիմա ես լուսանկարում էի առանց սպակիների, իբր թե լուսանկարում եմ, իբր թե իմ գործիքի կասեթների մեջ զետեղված են ամենաընտիր լուսապակիները: Եվ այդպես, ստից նկարելով, անընդհատ շրջում էի ավերակների մեջ և պատ-րաստում գործիքը: Ֆոկուսի կանգնեցնում նկարվելիքը, սպասում լուսարի դասավորութիւնը, դատարկ կասեթը անցկացնում գործիքին, ամենայն զգուշութեամբ քացում կասեթը, որսալով լուսանկարահանման վայրկյանը:

Հայրս ինձ տվեց 13×18 չափի երկու լուսապակի, որով պիտի կատարեի պրոֆեսորի առաջադրանքը:

Հետևյալ օրը ես կանգնած էի արձանագրութիւն մոտ: Գործիքը հար-մարեցրի և լարված ուշադրութեամբ սպասում էի լուսավորութիւն: Ամառա-յին վառ արևի ճառագայթները սկսեցին շոյել «Սևաքայլ տաճարի» արձա-նագրութիւնը, որոնց մեծարդարան գեղեցիկ տառերը, կերտված երկաթե գրչով, որ մի փոքր առաջ թաղված էին թանձր ստվերի մեջ, աստիճանաբար սկսե-

ցին կենդանանալ ու արտահայտիչ կերպարանք ընդունել: Ձեռքս մեկնեցի օբյեկտիվի կափարիչին... Բարբախում էր իմ սիրտը և ձեռքս զոզում... Մի կերպ լուսանկարեցի և աճապարեցի դեպի մութ սենյակ:

Արտահայտում եմ... Կարմիր լուսար առաջ մեկիկ-մեկիկ ուրվադժվում են «Սևաքայլ տաճարի» արձանագրված տառերը: Նրանք խոսում, փայլում են լուսապակու մակերեսին: Սակայն, ոգևորված հաջողութիւնից, կորցնելով շափի զգացումը և ապա անփորձութիւնս հետևանքով նեղատիվը ստացվում է շատ թանձր: Իսկ ինձ թվում է, թե ամեն ինչ լավ է:

Հայտնեցի պրոֆեսորին, որն անմիջապես եկավ, նայեց և ասաց:

— Արտաշես, կարծեմ շատ եք պահել արտահայտիչի մեջ:

— Ոչ, պրոֆեսոր, լավ է,—ասացի ես:

— Կարծո՞ւմ եր... Ասաց գիտնականն ու լսեց:

Հայրս ինձ բավականին կշտամբեց. այդպիսի դեպքերում նա անխնայ էր: Լուսավորութիւնը տեղին, էքսպոզիցիան լավ, բայց արտահայտումը վատ: Այդ զիշեր աչքիս քուն չեկավ. ամբողջ զիշերը պախարակում էի ինձ:

Հետևյալ օրը ես նորից արձանագրութիւնս առաջ էի և գործիքը լարած՝ սպասում էի լուսավորութիւնս:

Վերջապես նկարեցի: Անցյալի անհաջող փորձը խրատ եղավ ինձ: Այս անգամ մեծ ուշադրութեամբ արտահայտեցի և ժամանակին հանելով նեղա-տիվը արտահայտիչից հիացմունքով նայում էի ապակուն, որի վրա փայլում էին «Սևաքայլ տաճարի» դռան ճակատին արձանագրված գեղեցիկ տառե-րը... «...նորոգեցի ձեռացեալ տաճարս զայս...»: Սա եղավ իմ անդրանիկ քննութիւնը:

Այդ տարի ճարտարապետ Թորամանյանը զբաղված էր Բագնալի հու-շարձանների ուսումնասիրութեամբ և Անի վերադարձավ օգոստոս ամսին: Մենք միասին շրջեցինք Անիում՝ լուսանկարելու համար մի քանի հուշարձան-ներ: Ես տանում էի ճարտարապետի մեծածավալ լուսանկարչական գործիքը (24×30 չափի) իր ծանրանիստ եռոտանիով, մոտենում էինք զանազան հու-շարձանների և լուսանկարում:

Մեր մեջ կար շղիատանքի բաժանում, որը կանխավ շէր որոշված, այլ բնականաբար այդպես էլ պետք է լիներ: Բոլոր տեխնիկական գործերը ծան-րացած էին ինձ վրա, գործիքը իր կասեթներով և եռոտանիով տանելը, գոր-ծիքն ամրացնելը եռոտանու վրա, ֆոկուսի բերել նկարվելիք հուշարձանը, կասեթը անցկացնել գործիքին և նկարահանել, իսկ հարգելի ճարտարապետի բաժինն էր լուսարի և լուսանկարվելիք հուշարձանների կետերի ընտրու-թիւնը, իմ կողմից կանգնեցրած ֆոկուսի ստուգումը և դիաֆրագմայի աս-

տիճանի ու էքսպոզիցիայի շարի որոշումը: Այդ բոլորից հետո լուսանկարում էի ես: Զուտ տեխնիկական մի գործ՝ օբյեկտիվի կափարիչի բացուխուսի անկելը:

Մի օր գնացինք լուսանկարելու Գազկաշեն ս. Գրիգոր բոլորակ եկեղեցին, և ահա այստեղ սիրելի ճարտարապետը պատմեց, թե ի՞նչը առիթ դարձավ իրեն լուսանկարչություն սովորելու:

— Օր մը հորդ խնդրեցի, որ ինձի համար լուսանկարե խոշավանքեն քանի մը կտոր, որը հույժ կարևոր էր աշխատանքներու համար: Չնայած հայրդ հանձն առած էր, ինչպես և միշտ ընդառաջ եկած և կատարած է իմ բոլոր խնդրանքներս դանազան հուշարձաններու լուսանկարման, բայց բոլորից երկու տարի, խոշավանքը չլուսանկարվեց: Լեզվիս ծայրը մազ բուսավ հիշեցնելով իրեն: Ի վերջո, օր մը ջղայնացա և որոշեցի ինքս սովորել ու սովորեցի:

Եվ իսկապես, Թորամանյանը սովորեց և լավ տիրապետեց լուսանկարչական արվեստին:

Անիի գիտարշավը աշխատում էր անդլիական «Իֆորդ» ֆիրմայի լուսապակիների վրա, իսկ Թորամանյանը՝ ֆրանսիական «Լյումիեր» ֆիրմայի լուսապակիների, որոնք հատուկ պատվերով ստանում էր «Լյումիեր» գործարանից:

Մեր այս փոքրիկ շրջագայությունը մեծ գիտնականի Անիի ավերակներում ինձ համար եղավ ևս մի փորձադաշտ հնագիտական—ճարտարապետական լուսանկարչական գործում: Նա ինձ բացատրում էր ճարտարապետական կառուցվածքների մասերի ընդգրկման սահմանները լուսապակիների վրա՝ մասնագետին լրիվ ընթեռնելի լինելու համար:

1916 ԹՎԱԿԱՆ

1916 թվականի գարնանը մի փոքրիկ թատերական խմբով մեկնել էի Գանձակ և ապա Շուշի: Դա իմ անդրանիկ քայլերն էին մայրենի բեմի վրա: Շուշիում թատերախմբի գործերը վատ էին: Այդ տարի հայրս աշխատում էր Բաքվում, Ոսկանյանի ղեկավարությամբ կազմված թատերախմբում: Եվ ահա մի օր, մայիս ամսին, Շուշի անաշնորդի սպասավորը հանձնեց ինձ մի նամակ. գրում էր հայրս Բաքվից.

«Արտաշես, պրոֆեսոր Մառը առաջարկում է, որ այս ամառ աշխատես Անիում որպես լուսանկարիչ: Ես քո կողմից համաձայնություն տվի: Գրիբ, ինչքան գումար է պետք Թիֆլիս մեկնելու համար». Հայրդ:

Մի բացիկով տվի իմ համաձայնությունը և խնդրեցի 25 ուսուրի դրամ, պարտքերս վճարելու և մեկնելու համար:

Գոմարը ստացա և անմիջապես մեկնեցի Եվլախ, որտեղ պատահամար հանդիպեցի հորս: Նա Բաքու—Թիֆլիս ղնացքով գնում էր Թիֆլիս:

Չնայած երկու տարի էր անցել այն օրից, ինչ ևս հեռացել էի ներսիսյան դպրոցից, բայց իմ դասընկեր Միքայել Մազմանյանի հետ շին խոբել կապեցա: Նա շատ էր հետաքրքրվում մեր պատմական արվեստով և ես նրան հանձնել էի լուսանկարչական առաջին գործերս՝ նեզատիվների մի փոքրիկ ժողովածու—Անիի և խոշավանքի (Հոտոմոս) հուշարձանների՝ լուսանկարած 1915 թվին:

Հասնելով Թիֆլիս՝ հանդիպեցի Միքայելին, պատմեցի իմ թատերական անհաջող շրջագայության մասին և հաղորդեցի, որ այս ամառ պիտի աշխատեմ Անիի գիտարշավում՝ որպես լուսանկարիչ: Այդ լուրը Միքայելին ուրախություն պատճառեց: Նա ցավում էր դպրոցն անավարտ թողնելուս համար և հիմա ուրախ էր, որ գնում եմ աշխատելու, այն էլ Անի, պրոֆեսոր Մառի նման խոշոր գիտնականի մոտ:

1914 թվին, Մ. Մազմանյանը ներսիսյան դպրոցի մի խումբ աշակերտների հետ եկել էր Անի շրջագայության: Այդ երկօրյա այցը շատ փոքրիկ միջոց էր Անիի հանգամանորեն դիտելու ու տեսնելու: Բայց այդ կախարդական աշխարհը, տրի մեջ երկու օր շարունակ վերսպրեց հիացմունք, հուզմունք և ապշանք, նրա հոգու մեջ գցեց անդրանիկ հատիկը այն վսեմ գաղափարների, որի բեղմնավոր արդյունքը քաղում էր նա հետագայում:

Գեղասրանչ Անիի առաջին հմայիչ տպավորությունը, որ գրոշմվել էր պատանու հոգում, իր արտահայտությունը գտավ մի փոքրիկ հողվածով Անիի մասին «Յեզ ու ճերկ» աշակերտական ձեռագիր արմանախում, որտեղ ղետեղված էր նաև Մայր Տաճարի ջրաներկ նկարը, կատարված հեղինակի կողմից Անիում:

Անին, որպես մի կախարդական մագնիս, ձգում էր դեպի իրեն խանդավառ պատանուն և ահա տեղծվում է հարմար մի առիթ. Արտաշեսը գնում է Աշխատանքի Անի ու ինքն էլ հայտնեց իր մտադրությունը և որոշեցինք գնալ միասին:

Միքայելի հայրը վաղուց հրաժեշտ էր տվել այս անցավոր աշխարհին, տան ամբողջ հոգուր թողնելով իր կնոջ՝ Գարոյի վրա: Դարսն բարեհամբույր

Երևանի թողնուած Երուսաղեմի միջին դարերու արձանագրութիւնը
 եւ քաղաքի ստանալով իւր իւր տեսքերը Երուսաղեմի քաղաքը

պարտաւորութիւններ
 շուրջ եւ ետեւի
 նի որոշակորոշեց
 (պիտի), որոշեց
 իրենց եւս քաղաք
 դարձան եւ գտնու
 ցին կառուցելու
 Արեւելեան քաղաք

Վրաց երկուստեք մի գլխանի արձանի բարձրագոյնը
 պատկերացուցի:

Արեւմտայն քաղաքը կառուցուած է այստե
 շուրջ եւս մտաւորապէս: Աւանդաբար քաղաքը
 եւս քաղաքի կենտրոնն էր: Նոր քաղաքը շուրջ
 եւս ուր քաղաքի քաղաքը եւս վեհաշումը տեսնու
 ների գլխանութիւնը շուրջ թեթեւութեամբ կառուցու
 թով մտաւոր եւս իրար ու այսպիսով բնութեամբ
 գոյութիւնը ուր, ըստ աւանդութեան, փոխուել է 1319 թու
 երկրաշարժից: Աւանդաբար գոյութիւնը շուրջ այսպիս
 թի մտաւոր Վրաց որ գոյութիւնը է իւրաքանչիւր
 հո-գոյութեամբն ու որը այժմ պահուած է Արեւել
 2-րդ Թաւրուսի մասին: Գոյութիւնը մտաւոր Վրացի

ու ժրջանն մի մայր էր, որ յոր կրեք որբերի՝ Միքայելի, Մարիամի եւ Լու
 սիկի ուսման հոգսը ուսերին օրնիբուն անտրտունը աշխատում էր ասեղով
 ու իր շնորհալի մատնիբուն՝ ապահովելով իրենց օրվա կարիքները:

Գարո մայրիկը, թեև անզորագետ, համոզված էր, որ իր խելահաս Մի
 քայելը դպրոցական ամառնալին արձակուրդը ուղում է օգտագործել լայ
 բանի համար: Եվ նա իր խնայած սուղ միջոցներից ապահովեց որդուն ճա
 նապարհածախսով եւ այնտեղ ապրուստի համար համեստ մի գումարով:

Արդեն երրորդ տարին էր, ինչ բռնկվել էր Համաշխարհային առաջին
 պատերազմը:

1915 թվին հայ կամավորական բանակները զրավել էին Վանն ու Շա
 տախը եւ ազատագրել հայ ժողովրդի մի հատվածը ֆիզիկական բնա
 շնջումից:

Եվ ահա, 1916 թվին, Անիի դիտարշավը մեկնում էր Վան, թողնելով
 Անիում որպէս պրոֆ. Մառի տեղակալ Գ. Չուբինովին, ճարտարագետ
 Ն. Տոկարսկուն եւ որպէս լուսանկարիչ տողերը գրողիս:

Վանի դիտարշավի կազմը՝ ահադեմիկոս Ն. Մառ, Հ. Օրբելի, Ա. Լո
 ոու-Մելիք Քալանթար, Արամ Վրուչը: Նրանք մեկնում էին Վան, որն այդ
 օրերին ռազմաճակատ էր: Ահադեմիկոս Մառը կրում էր քաղաքացիական
 զենեքալի համազգեստ եւ ուսադիրներ, իսկ Հ. Օրբելին՝ փոխ-գնդապետի:
 Աշխարհեկը շնայած զինվորական համազգեստ շուներ, սակայն ունեւր
 բարձրավիզ կոշիկներ, հագին ֆրենչ, զլխին մորթի գլխարկ եւ կողքից կախ
 ված փայտե պատանոնով մատուցեր, որ դարձյալ զինվորականի տեսք էր
 տալիս: Այդ բոլոր «զինվորականների» կողքին Վրուչը իր հնամաշ, բարձ
 րավիզ կոշիկներով եւ հասարակ զգեստով ու կոմիկական լուրջ դեմքով
 նամանում էր մի սպասուկի (դենշիկի):

Մեկնումի երեկոյան ընկերս՝ Մազմանյանը, երեսը թիֆլիսի կայարա
 նում փոքրիկ ճամպուռի մեջ զետեղած իր ներկերն ու վրձինները, մա
 տիտներն ու թղթերը:

Ուժեղ եռուզեռ էր կայարանում: Բազմաթիւ զինվորականներ այդ
 զնացքով մեկնելու էին ռազմաճակատ: Գնացքում քաղաքացիների համար
 շատ քիչ տեղ կար: Ամեն մարդ աշխատում էր ծամ առաջ մտնել վագոն եւ
 տեղ գրավել: Վանի դիտարշավի համար, որպէս բացառութիւն, տրամա
 դրված էր փափուկ վագոնում մի կուպե: Միքայելն ու ես մի կերպ մտանք
 վագոն եւ մնացինք միջանցքում կանգնած, բանի որ վագոնի այդ կուպեն
 արդեն զբաղեցրել էին յոթ հոգի՝ պրոֆ. Ն. Մառը, իր կիսը, Հ. Օրբելին,
 Ա. Քալանթարը, Ն. Տոկարսկին, Չուբինովը եւ Արմա Վրուչը:

Վերջ ու Երեւ շաշկերտական տարեգիրք, 1916 թ.: «Անիի Մայր Եկեղեցին» հոդվածից մի էջ

Հնչեց երրորդ գանգը, ապա լսվեց օրերկոնդուկաորի վիլ սուլիչը և շնացքը շարժվեց:

Այդ տաղտկալի գիշերը անցկացրինք մերթ զորուցյով, մերթ ոտքի վրա շնիրհնելով:

Առավոտյան ժամը 10-ին հասանք Անի կայարան:

Բոլորս իջանք գնացքից, բացի Հ. Օրբելուց և Արամ Վրուչրից, որոնք շարունակեցին իրենց ճանապարհը դեպի Վան, որպես գիտարշավի հառաջապահներ:

Գնացքից իջնելով ես և Մաղմանյանը առաջ ընկանք, ուղղություն վերցնելով դեպի հարկավ հայաբնակ գյուղը: Զորս կիլոմետր քալելուց հետո, հասանք խարկով, ուր մի փոքր հանգիստ առանք և իջանք Ախուրյանի խոր ձորը: Նավակով անցանք գետի աջ ափը, որտեղից ձգվում է շավիղը դեպի ավերակների քաղաքը:

Քալում ենք շավիղով, որը Ախուրյանին դուգահեռ իր օձապտույտ գալարումներով ձգվում է դեպի արևմուտք: Բավական քալելուց հետո, շավիղն ատտիճանաբար բարձրանում է Ախուրյանի ձորի աջ ափի փեշերը և ձորի լանջերը քերելով տանում մեզ դեպի վեր:

Քալում ենք էպիկական ձորի լանջերով: Մեր ոտների տակ Ախուրյանն է: Եվ ահա մեր առաջ բացվում է գեղեցիկը գեղեցիկների... Մի կողմից բնութայունն է կերտել իր անձեռագործը, մյուս կողմից մարդու հանճարը: Եվ ահա, այստեղ, ասես բնութայունն ու մարդը մըցման են ելել, ու չփտես, որի՞ն տաս առաջնությունը: Մեկը մյուսից գեղեցիկ, մեկը մյուսից դուրբիչ:

Ահա այնտեղ, ուր Գլիձորը որոշ բարձրության վրա հասելում է Ախուրյանի ձորով, խմբվել են պարիսպներն ու բուրգերը: Ահա բառանկյունի խորիտ բուրգի փեշերին կռչ է եկել մի փոքրիկ մուտք. դա «Տիգրանի» դուռն է: Իսկ այնտեղ, բուրգերից ու պարիսպներից վեր, մի կանաչադարձ բարձրավանդակի վրա, ձորի շուրթին, թառել է Տիգրան Հոնենցի գեղատեսիլ եկեղեցին, դեպի երկինք ձգվող իր գմբեթով: Իսկ այնտեղ, խոր ձորում, Ախուրյանը, քերելով ուղղաձիգ ապառաժները՝ խլամբումնջ առաջ է ընթանում:

Մենք կանգ առանք ու լուռ նայում ենք այդ գեղանկար պատկերին:

Բնութայուն ու մարդու հանճարի այդ կերտվածքների առաջ ոգեշնչվեց շնկերս. նա իր ձախ ձեռքը դնելով ուսիս և աչք պարզելով առաջ, արտասանեց մեծ բանաստեղծի խոսքերը՝

«— Էս տախտի վրա աղթում մի վանք,
էն ժալոի գլխին հըսկում է մի բերդ,
Մութ աշտարակից, ինչպես զարձուրանք,
Բուկ կոխնչն է տարածվում մերթ-մերթ,
Իսկ քարի գլխին, լուռ, մարդու նման,
Նայում է ձորին մի հին խաշարձան...»

Մի պահ քարացած, լուռ դիտում ենք այդ հմայիչ պատկերն իր բազմ-ճերանգ գունավորումներով, ուր պատմական հուշարձանները միաձուլվելով բնութային հետ կազմել են մի գեղեցիկ ներդաշնակություն:

Կցվում է հոգիս բերկրանքով, սիրտս թունդ է առնում: Քաղցր, շատ քաղցր, անպատմելի մի դրացմունք համակում է ինձ: Ինչո՞ւ է ձգում դեպի իրեն, ինչո՞ւ է գերել իմ հոգին Ավերակների այդ սրբազան քաղաքը: Ամեն անգամ հեռանում եմ՝ ցավելով և վերադառնում՝ պապակ կարոտը սրտիս... Ինձ թվում է, որ ես մի բեկոր եմ, սրբատաշ մի քար, անբաժանելի մի հյուլն հավիտենական մի վշտի, հառաչանքների, խոշտանդունների, անպատմելի արհավիրքների ու լուռ տառապանքների մեջ հետո այդ սգավոր քաղաքի, որը գեռ պահպանում է իր ծվատյալձ մարմնի մեջ իր գեղակերտ իրանը:

Շարժվում ենք առաջ. մտնում «Տիգրան»-ի դռնով, որը առաջնորդում է մեզ բառանկյունի բուրգի ներսը: Մեր քալելը արձագանքում են ամայացած բուրգի տարածութային մեջ:

Թողնում ենք մեր թիկունքում բառանկյունի բուրգն ու «Տիգրանի» դուռը, և փոքրիկ զառիվներ բարձրանալով՝ կանգ ենք առնում Տիգրան Հոնենցի գեղաբանդակ տաճարի առաջ:

Եկեղեցու գավիթը փուլ է եկել, մնացել են միայն նրանց հյուսիսային պատը և արևմտյան պատի մի մասը: Իսկ բուն եկեղեցին՝ Անիում գտնված հուշարձաններից ամենամոռոզականը կարելի է համարել: Ժողովուրդը նրան անվանում է «Նախշլու եկեղեցի», իր առատ քանդակների և գունազեղ որմնանկարների համար: Որմնանկարները իրենց վրա կրում են բազմաթիվ սպիներ, բիրտ, վայրագ մարդկանց ձեռքերից:

Արվեստի մի փոքրիկ կաճառ կարելի է անվանել այդ հուշարձանը, որի նազելի իրանի, արտասայտիչ քանդակները ու որմնանկարների, ընդհանուր կառուցվածքի, ձևերի ու ծավալների փոխհարաբերությունների համաշափ շաղկապումը, որը տալիս է գեղեցիկ մի ամբողջություն՝ ձուլված բնութային հետ, ցույց է տալիս 13-րդ դարի մեր ստեղծագործ նախնիների ճեժ վարպետությունն ու բարձր ճաշակը:

Ընկերս՝ Միքայելը, հավշտակված դիտում է արվեստի այդ գեղեցիկ կոթողը: Նա ոգևորված ասում է ինձ.

— Արտաշես, տես, ինչքան անսպառ նյութ կա այս զոդաբերի հուշարձանի վրա: Ես սիրտի աշխատեմ շատ բան նկարել ու նկարագրել, եթե միայն ժամանակը թույլ տա:

Որքան արտահայտիչ, բնական ու կենդանի են այս քանդակները: Այստեղ մենք տեսնում ենք խաղաղության, սիրտ, գեղեցկության և ուժի ու աշխատանքի արտահայտություններ զանազան կենդանիների ու թռչունների միջոցով պատկերված:

Ահա հարավային ճակատի լուսամուտի տակ հուշակապարիկները թռչունի մարմնով ու մարդկային դիմագծերով: Այնտեղ, հարավային ճակատի հարավ-արևմտյան անկյունում, մի խոշոր թռչուն իր գիշատիչ կառուցով իր գլուխը դարձրել է մի կողմ ու անթարթ աչքով նայում է: Ահա և եղնիկը նրբագեղ մարմնով. նա աչ ոտը բարձրացրել է, նազելի պարանոցը ուժեղ շարժումով թևիկ մտ ու նայում է անմեղ հայացքով:

Բոլոր կենդանիները քանդակված են շարժման մեջ, իրենց բնական տեսքով, ասես ապրում, շնչում ու զոռում են:

Արևմտյան ճակատը, բացի քանդակներից, հարուստ է նաև որմնաձևկարներով:

Ես ցույց տվի Միքայելին իմ սիրած արազազը, որն ինձ գրավել էր մանուկ հասակից: Նա քանդակված է հյուսիսային պատի անկյունում: Նա կանգնած է հաղթական կեցվածքով, ասես ասում է. «Ես անհաղթ եմ»:

Մանուկ հասակից հաճախ գալիս էի այստեղ հատկապես նայելու իմ սիրած արազազին և հիշում խորոզի երգը.

Եկեղեցու դուռը փակ էր:

Մենք մեր ճանապարհը շարունակեցինք:

Անցնելով բաղնիքի փլատակների, Փրկչի, Կատրանիդե թագուհու փրված դամբարանի քարակույտների մոտով՝ կանգ առանք Մայր տաճարի դիմաց և դիտում ենք:

Ահա դարերի խորքից նայում է մեզ Աստվածամուր տաճարը: Անի քաղաքի ահնապարար կոթողներից մեկն է այն, որ իր վեհապանծ կեցվածքով տիրապետում է մայրաքաղաքի վրա և Անի այցելուրդի ուշագրությունը գրավում: Նա կառուցված է 10-րդ դարում (ավարտվել է 1001 թվին) Կատրանիդե հայոց քագուհու կողմից: Տաճարի շորս պատերն արտաբուստ ունեն զարդաբանական, նուրբ որմնասյուներ ու կամար աղեղներ: Լուսամուտները կրում են զարդաբանական պսակներ ու շրջափակեր: Երեք

մուտք ունի այդ հսկան՝ հյուսիսային, հարավային և արևմտյան: Հարավային պատի վրա փորագրված է Կատրանիդե թագուհու արձանագրությունը — դա կառուցման արձանագրությունն է:

Արևելյան ճակատի երկու մեծ խորշերի մեջ, վերին մասում, նուրբ հաշակով քարե ժապավենների վրա կերտված են նրբին քանդակներ, որոնք իրենց ձևով ու բովանդակությամբ բացառիկ են հայ պատմական արձանագործության մեջ: Այդ քարե ժապավենները իրենց քանդակներով կարելի է նմանեցնել ասեղնագործ-նրբին հյուսվածքների: Թեթև Կատրանիդե թագուհին իր ասեղնագործ վարպետուհիներից մեկի հորինվածքն է իր տաճարի արևելյան մեծ խորշերի վրա դրոշմել:

Մտնում ենք ներս: Բուլոբովին այլ է ներքին տեսքը: Այնտեղ ոչ մի քանդակ չկա: Չորս ծանրանիստ ու երկնասլաց մույթների վրա օդի տարածությունները հանդուգն կերպով սղոցում են սրածայր, վեհ կամարները: Այդ հոյակապ կառուցվածքի մեջ կա և վեհություն ու համաշափոթյուն և գեղեցկություն իր պարզությամբ:

Այդ հարաշակերտը կառուցված է զանազան երանգների տուֆ քարերից, որոնք ժամանակի, բնության տեղումների և արևի շնորհիվ թրծվել, վեր են ածվել ավելի ջերմ ու ներդաշնակ գույների, ասես տաճարի պատերը ծածկված են թանկարժեք զորգերով: Հանճարեղ Տրդատ ճարտարապետի ստեղծագործ մտքի արգասիքն է այդ հոյակապ կոթողը:

* *
*

Տրամադրությունս ընկած է:

Անիի պեղումներից զործածվող 18×24 չափի լուսանկարչական դորժիքը իր հինգ օբյեկտիվներով, որը Ալեքսանդրա Ալեքսեևնայի նվերն էր Մոսկին, հայրս հետը տարավ Վան: Իմ տրամադրության տակ թողին 18×24 չափի մի հին գործիք առանց տեխնիկական հարմարությունների և օբյեկտիվի: Նրան ևս հարմարեցրի «Բուշ» № 3 մի օբյեկտիվ և հետևյալ առավոտ, փորձի համար, լուսանկարիցի Մայր տաճարի ընդհանուր տեսարանը հյուսիս-արևելքից՝ ստուգելու համար օբյեկտիվի տեսողության դաշտը, քանի որ այդ օբյեկտիվը 13×18 չափի դորժիքի համար է:

Լուսանկարելով Մայր տաճարի ընդհանուր տեսարանը, որի նեգատիվը բարեբախտաբար մինչև օրս պահվում է ինձ մոտ, Միքայելի հետ զրույցելով գնում էինք դեպի էքսպեդիցիայի նորակառույց բնակելի շենքը, որը

կանգնած էր Միջնաբերդի մոտակայքում, Մաղկոցաձորի ձախ շուրթին: Գեռ նոր էինք ոտք դրել «Մառի» փողոցը, ուր հնադարանի մոտ մեր դեմ ելավ հարգելի պրոֆեսորը, գեներալի համազգեստով, խոհերի մեջ խորասուղ-լու նպատակը: Արտոնաթյուն խնդրեցի, որ նրան թույլ տրվի հնադարանի որոշ էքսպոնատներ նկարելու. պրոֆեսորը ուշադիր լսում էր ինձ և հիաց-մունքով նայում այդ 16-ամյա պատանուն, որ իր տարիքից էլ փոքր էր երևում:

Հարգելի գիտնականը շնորհակալ խնդրեց և հրաժեշտ տալով՝ ասաց.

— Արտաշես, ճաշին ընկերոջդ հետ եկ:

Անիի գիտարշավի նորակառույց բնակարանը շինված էր 1908 թ. և այդ թվականից սկսած էքսպեդիցիայի անդամները ճաշում էին նոր շենքի ճաշասենյակում, սակայն այդ օրը արշավախումբը ճաշեց Միքայել վարդապետի բնակարանում. դա հրաժեշտի ճաշկերույթ էր: Այդ օրը, ճաշից հետո, գիտարշավը մեկնելու էր դեպի Վան:

Ահա, ես և Միքայելը լուռ նստած ենք ճաշի սեղանին՝ շրջապատված գիտնականներով: Նրանք ճաշում և մերթ ընդ մերթ խոսքի են բռնվում՝ իրար հետ: Մեր բաժինն էր լուռ նստել և ճաշել: Ես փշերի վրա էի զգում ինձ և անհամբեր վայրկյաններ էի հաշվում, թե ե՞րբ պետք է վերջանա ճաշելու արարողությունը և ինձ ազատի կաշկանդված դրուֆյունեից: Կյանքիս մեջ առաջին անգամ ինձ բախտ վիճակվեց սեղան նստել մեծ գիտնականի հետ:

Ճաշի վերջում հարգելի պրոֆեսորը, բարձրացնելով գինու գավաթը՝ խմեց իմ և Մաղմանյանի կենացը և ընկերոջս դառնալով ցուցումներ տվեց Անիում իր կատարելիք աշխատանքների մասին, խրախուսեց նրան և իր խոսքը ավարտեց հետևյալ բառերով.

— Գովելի է ձեր ձեռնարկությունը, ցանկամ հաջողություն:

Նա խոսում էր հայերեն լեզվով:

Ճաշից հետո պրոֆեսորը հրաժեշտ տվեց անեցիներին:

Արշավախումբը ճամփա ընկավ դեպի Անի կայարան Անիի սուրհանդակի ուղեկցությամբ:

Նրանք գնում էին Վան, նախահայերի կենտրոնը՝ Բիախնա, ուր դարձրի փոշիների տակ մեր պատմության լուռ վկաները սպասում էին իրենց լեզուն հասկացող իմաստուն մարդկանց, խոսելու ու պատմելու նրանց, բաց անելու մինչև օրս շրջապատված պատմության էջերը:

Անեցիները արշավախմբին ուղեկցեցին մինչև «Տիգրանի» դուռը (Հո-

նեցի եկեղեցու մոտ), բարի երթ մաղթելով: Մենք մնացինք քառանկյունի բուրդի մոտ, շհուացնելով մեր հայացքը արշավախմբից, որ ընթանում էր Ախուրյան ձորի փեշերը քերող շավիղով: Մի փոքր հետո արշավախումբը անհետացավ ձորի ոլորապուտում: Մենք քարացած կանգնած էինք, ասես անբացատրելի մի թախիժ իջավ մեր սրտերին:

Մաղմանյանը երեք օր հյուրընկալվելով էքսպեդիցիայի շենքում տեղափոխվեց Իգաձոր, Կարապետի «բնակարանը»:

Իգաձորի պատանի դիշերթիկը վճարում էր տանտիրոջը օրական 50 կոպեկ, որպես անդի վարձ, այսինքն՝ այնքան, որքան որ Անիի գիտարշավի յուրաքանչյուր անդամի համար վճարվում էր Միքայել վարդապետին:

Ես չափազանց վրդովված էի իմ ղեկավարի՝ Չուբինովի անտարբե-րուծյան վրա: Այդ անչափ տարօրինակ մարդը սեղանական օրերին ոչ մի հանձնարարություն չտվեց ինձ: Ես չգիտեի իմ անելիքը: Հետագայում միայն կարգադրեց, որ լուսանկարեմ մի շարք կարասների բեկորների վրա ներդրող գտտիների աշխատանքները: Այդ հանձնարարությունը 27 նկարահանումներով ավարտվեց, որից հետո դարձյալ պարապուրդ ց՛նոր կարգադրություն:

Հետագայում, պրոֆ. Մառի վերադարձի նախօրյակին, Գ. Չուբինովը հանձնարարեց ինձ 1911 թվականին՝ Անիի 10-րդ գիտարշավի պեղումներից ի հայտ եկած 8-րդ դարի եկեղեցին լուսանկարել իր մանրամասնե-րով (փլված միսրեի մոտ):

Ն. Մ. Տոկարսկին չափագրում էր, իսկ ես լուսանկարում:

Ի դեպ, 1911 թվականի պեղված այդ հատվածը հետաքրքիր է իր երեք-շերտերով: Պեղված եկեղեցու հատակից մոտ 70 սմ վեր պատրաստված էր երկրորդ հատակը: Եկեղեցուց դուրս, երկրորդ հատակից մոտ 1 մ 20 սմ բարձր թռնիքներ, գերեզմաններ ու հասարակ շարվածքներով բնակարաններ: Այդ շերտերը ընդգրկում են 8-ից—14-րդ դարեր և ցույց են տալիս արտազաղթի ու ներգաղթի բանակն ու ժամանակները:

Ազատ ժամերս անց էի կացնում ընկերոջս՝ Միքայելի հետ և որպես-ուղեկցույց առաջնորդում էի դեպի Անիի զանազան հուշարձանները: Այնպես էի դասավորում այցելության ժամերը, երբ նրանք լուսավորված էին կամ պիտի լուսավորվեին:

Մի առավոտ կանուխ՝ ճամփա ընկանք: Անցանք Գվնո դռնով դեպ հյուսիս, լալնատարած բաց դաշտը ու այնտեղից դիտում էինք մայրաքաղաքի հյուսիսային ամրությունները, որոնց կենտրոնում կանգնած է Անիի՝

Հզոր դարպասներից մեկը՝ Ավագ դուռը, իսկ նրա ձախ կողին բարձրանում է ծանրանիստ հսկա մի բույր:

Ահա և հյուսիսային ամբուսթյունների հյուսիս արևմտյան կողմը գրտնրվում է խոշոր մուտքերից մեկը՝ դռնն Կարոսց, սեղմված երկու խրոխտ բուրգերով, որոնք կարծես երկու խիղախ հսկաներ աշախուհ պահպանում են այն: Իսկ հյուսիս-արևելյան անկյունում, որակզից սկիզբ է առնում Գլխ-ծորը, կանգնած է քաղաքի երջորդ խոշոր մուտքը՝ Դվնո դուռը:

Վաղ առավոտի թարմ ճառագայթների տակ հյուսիսային ամբուսթյունները իրենց բազմաթիվ մեծ ու փոքր բուրգերով շարված են մեր առջև: Նրանց հաղթ մարմինները ծածկված են թշնամիների նետերից ընդունված բազմաթիվ սպիներով, որպես հետքեր բազմաթիվ դուռ մարտերի:

Մալրաքաղաքի ամենաուժեղ արհեստական ամբուսթյունները — դա հյուսիսային երկշարք պարիսպներն են՝ կառուցված հզոր Սմբատի՝ Բագրատունյաց տան գահակալի կողմից:

Սմբատյան պարիսպների երկարությամբ սնց է կացված կոփածո քարերով մի մեծ խրամատ, որը ժամանակին լցվում էր ջրով: Դա մի տեսակ պատնեշ էր ատաջացնում հարձակվող թշնամու առջև:

Մենք կանգնած բաց դաշտում, դիտում ենք մի ամբողջ հազարամյակ կյանք ունեցող կախարդական քաղաքի կուռ ամբուսթյունները, որոնք իրենց կյանքի ընթացքում առեւել են քաղցր և դառն օրեր:

Ակամայից մարդուս երևակայությունը թերթում է պատմության մագաղաթյա էջերը և երևակայական ուժեղ թուխքներով մեկը մյուսի ետևից աչքիդ պատկերացնում նրա զրվագները՝ նախրական քաղաքի կյանքի հետ կապված...

...Ահա հայկական այրուձին հյուսիսային ամբուսթյունների հզոր դարպասներից դուրս է նետվում ի մարտ, ի մահ: Նրա առջևից սանձակոտոր ամենհի երթվարի վրա սուրում է հայկական զորքերի քաջակորով ու իմաստուն սպարապետը՝ Վահրամ Պանկավունին...

Ահա և հերոսության մայրը՝ Այծեմնիկը պարիսպների վրա կանգնած մարտնչում է անադորույն թշնամու դեմ...

Ահա և խաղաղ օրերի Անին... Շինարարական մեծ աշխատանք հանձարեղ ճարտարապետների և քարադործների, հմուտ որմնագիրների ու վարպետ քարակոփների...

Խինդ, պար, ուրախություն... Տոնական օրեր... Քարավաններ ուղտերի երկար շարաններով, բարձված ծանր հակերով, ևլ ու մուտ են անում Անիի դարպասներով...

Աճի. — 1907 թ. — Անցիներ բազարանի շենի մոտ: Աջից ձախ — Ա. շար (նստած) Վահրիճ, Արաչես, Յուրի, Արա, Քյանդարյան: Բ. շար (նստած) Ալեքանդրոս Ալեքանես, Վոլոգյա, Նունե Վույր, Միխայիլ Վարդապետ, Պալտարացի. Ն. Մատ: Կ. շար (կանգնած) Օհան, Կարապետ, Արամ, Ա. Քալանթար, Հ. Օրբելի, Թ. Քարամանյան:

Աճի.— 1905 թ.

Աջից ձախ—Արամ Վրույր, Արտաշես, Եվադ, Հայկանուշ (Ա. Վ.-ի քույրը), Հայկ-
Մարիամ (Ա. Վ.-ի մայրը), Նունե, Վրույր, Արա:

Պատկերները մեկը մյուսի ետևից դժնդակ ու երջանիկ պահերի վառ գույներով գալիս ու անցնում են, փոթորկելով մարդու հոգին մերթ հրճվանքի ու հպարտության, մերթ դայրույթի ցավատանջ զգացումներով...

Քայլում ենք...

Դեռ արևը շողում է հյուսիսային ամրությունների վրա:

Կանգնած ենք Ավագ դուռն առջև: Մուտքի ձախ կողին բարձրանում է հսկա մի բուրդ, լիստ ու անողոք, ներսի կողմից հավիտենականության նշանը ճակատին: Մարդ ճնշվում է այդ լսրոխտ հսկայի ստորոտում: Իսկ դուռն աջ կողմում, կիսավեր բուրգի կողքին, պարսպի վրա, հմուտ վարույթը երկաթե դրոշմը դրոշմել է Անիի խորհրդանշանը: Դա մի վազը է, որն իր ճկուն մարմնով, զգուշ քայլերով ընթանում է առաջ, դեպի նպատակահետք սեռած հայացքով... Նա շնչում է... Տրոփում են նրա երակները...

Ակամայից մարդ գամվում է իր սեղում, և երկար ժամանակ հայացքը չի կարողանում հեռացնել այդ փեղեցիկ գործից:

Անիի խորհրդանշանը տեղ-տեղ մամուկալել է: Արևի ճառագայթները խաղում են բարձրաքանդակի վրա և կենսատու ցուրբ արձակում, ավելի վառ ու կենդանի դարձնելով նրան...

Միբայելը, առանց ժամանակ կորցնելու, ձեռքն առավ մատիան ու թուղթը և թեթև ու ճկուն շարժումներով սկսեց ուրվագծել այն, որից հետո, վրձինի համարձակ շարժումները առտիճանաբար, թղթի հարթ մակերեսի վրա Անի քաղաքի խորհրդանշանը բազմերանգ դուրյանով դրոշմվեց, ձև ու ծավալ ստացած:

Նստած քարակույտերի վրա հիացմունքով դիտում էի նրա աշխատանքը ու հրճվում նրա շնորհի ու կարողության վրա:

* *
*

Թողնելով մեր ետևը Ավագ դուռն ու մայրաքաղաքի խորհրդանշանը, պարիսպներին ու բուրգերին զուգահեռ քայլում ենք դեպի արևմուտք, անցնում Կարոտ դուռն առջևով մինչ պարիսպների վերջավորության անկյունը, ուր շարխափան խոշոր խաչակիր բուրգի մոտ հյուսիսային պարիսպները թեքվում են դեպ արևմուտք: Ահա այստեղ, մի փոքրիկ ձորանման տաքածություն կարելով, որի ձախ կողմը կարմրավուն ժայռերի մեջ փորված է երկու եկեղեցի, մտնում ենք Իգաձոր:

Չնայած Իգաձորը բուսականութունից դուրկ մի շոր ձոր է, գորշ գույնի տուֆի մի ամբողջական զանգված, բայց նա շնչում է, կյանք կա այդ ձորի մեջ: Այնտեղ կարելի է տեսնել աջ ու ձախ մեծ ու փոքր իրենց բն...

րանները լայն բացած բազմաթիվ հնամուտ այրեր, երբեմն երկհարկ ու եռահարկ, որոնց մեջ բնակութուն են հաստատել նոր անցյիները: Այնտեղ մարդիկ են երևում... Կովերի բառաչ ու ոչխարների մայուն... Մխաճող օջախներ... Եվ բորթ թոնիրներից դուրս եկող հայկական լավաշի բուրումնալից հոտ...

Ահա, ձորի աչ փեշերի վրա երևում է ընկերոջս՝ Միքայել Մազմանյանի այր-բրնակարանը, որտեղ մոտ երեք ամիս գիշերներն անցկացրեց Անիի արվեստի ուխտավորը...

Անցնելով շնչող ձորի միջով մտնում ենք Մաղկոցաձոր:

Այստեղ այլ է տեսարանը: Մեր առջև բացվում է մի լայն հովիտ ծաղկազարդ ու կանաչավիտ: Երփներանգ ծաղիկներն իրենց արբեցնող բուրմունքը սփռել են շորս կողմը:

Իգաձորի ու Մաղկոցաձորի անկյունում պեմզայի հսկա ժայռերը տընքում են ահռելի ծանրության տակ: Նրանք ուղղաձիգ, սուր հատումով կանգնած են ձորի ձախ ափին՝ ներկայացնելով իրենցից անխորտակելի վիթխարի մի պատնեշ: Իսկ ձորերի աչ հանգուցում կանաչին է տալիս հայր Միքայելի փարթամ բանջարանոցը ծառերով շրջափակված:

Մաղկոցաձորը սկիզբ է առնում Անի գյուղից, Անի քաղաքի հյուսիսային ամրոթյուններից մոտ մեկ կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք: Ձորը փոքր գալարոմաներով ձգվում է հյուսիսից-հարավ: Գնալով նրա կողերը սեղմվում են և որոշ տեղ վերածվում կիրճի և ապա դարձյալ լայնանալով հասնում Ախուրյան ձորում:

Արյուրների պարզ ու ջինջ ջրերից կազմված Անի վտակը, թավալգոր, կենսուբախ շշուկներով, Մաղկոցաձորի մարգագետինների միջով, ոլորապտույտ գալարոմաներով գնում, միանում է Ախուրյան գետին:

Մաղկոցաձորը լեցուն է հարյուրավոր այրերով: Հիմա այնտեղ մարդիկ չեն ապրում: Այրաբնակ անեցիների թոնիրներում ու օջախներում այլևս չի բոցկլում հայրենի կրակը: Ամեն ինչ թափուր է: Այնտեղ ամառույթունն է իր սև կնիքը դրոշմել...

Վաղեմի բնակիչները գեղեցիկ քաղաքի լքել են ամեն ինչ — տուն, տեղ, հայրենի հող... Եվ դառը ճակատագրի անողոր ձեռքից տխուր քաղաքանների երկար շարաններով ճամփա էլած, գնացել են անդարձ, դեպի հեռու, դեպի օտար հորիզոններ:

Մաղկոցաձորի այրերը լուի բնակարաններ չեն. այնտեղ կան ժայռափոր տաճարներ, կրպակներ ու եմանապես դամբարաններ:

Քայլում ենք Անի վտակի ընթացքով առաջ: Մի փոքր տարածություն

կարելուց հետո անցնում ենք ձորի աչ փեշը, ուր մի շավիղ մեղ առաջնորդում է դեպի վեր:

Այնտեղ, բարձրության վրա, գտնվում է Տիգրան Հոնենցի տոհմական երկհարկ այր-դամբարանը: Նա կազմված է մի քանի այրերից:

Լուռ կանգնած ենք դամբարանի ներքնահարկ ժայռափորներից մեկում, մի գողտրիկ, դժբախտ շիրիմի առջև: Հաղիվ 6—7 գարուն բուրած մի բողբոջ աղջկա գերեզմանն է այս: Որքան կակիծ ու վիշտ է թաղված այդ գերեզմանում... Այնտեղ կան և ուրիշ շիրիմներ, բոլորն էլ մոռացված:

Գերեզմանային պաղ շունչ... Մի տեսակ ահասարսուռ լուռություն...

Ճնշվում է մեր հոգին և մեր ծանր արտաշնչման հեքը խոսք արձագանքում է հնօրյա դամբարան-այրում, որին իրենց ճնշող խոսք շնչով պատասխանում են հարակից փոքրիկ, ժայռափոր սրահները: Ասես հավիտենական հանգստյան խորքից, այս մոռյալ դամբարան-այրերում, դարերի ծանրության տակ ծանր հեքով հեռում է Հոնենցի սերունդը...

Յոթը դար անխոսով հանգչում էր փոքրիկի աճյունը այս մռայլ դամբարանում, սակայն տգիտությունն իր ավերող ու կործանիչ բիրտ ձեռքը մխրճել է մինչև իսկ այս փոքրիկ գերեզմանի մեջ և խոռովիլ աղջկա հավիտենական հանգիստը: Վայրենի հովիվները սրբապղծում են գերեզմանը և իրենց ենթադրած ոսկի զարդերը չգտնելով՝ լքում, հեռանում են:

Անիի գիտաբազմը ժամանակին կարողանում է հասնել և ավերված գերեզմանի հողերի միջից հանել փոքրիկ աղջկա զգեստի մի մասը, կոստյումից գոտին և ասեղնագործ կրծքակալը, որը ներկայումս գտնվում է Հայկական ՄՍՍ-ի պատմական թանգարանում:

Ճնշող տպավորության տակ թողնում ենք փոքրիկ անեցու ավերված գերեզմանը և բարձրանում դամբարանի վերնահարկը:

Մեր առջև բացվում է մի սենյակ՝ հավանաբար Տիգրան Հոնենցի տոհմային դամբարանի մատուռ-աղոթատեղին: Պատերը ծածկված են ծեփով, վրան երևում են որմնանկարներ:

Միքայելը սկսեց նկարել:

Առավոտյան նա գործ ուներ քարի վրա դրոշմված բարձրաքանդակի հետ, իսկ այժմ՝ գունավոր որմնանկարի:

Թողնելով նկարչին մենակ իր վրձինի, ներկերի ու թղթերի հետ, նըստել էի ժայռափորի պատի մոտ և բարձունքից, մտքերի մեջ խորասուզված, դիտում էի շրջապատս ու հիանում բացված տեսարաններով:

Անցավ բավական ժամանակ և ինձ սթափեցրեց նկարչի ձայնը, որ իր ավարտած աշխատանքը ձեռքին կանգնած էր կողքիս:

Ես հասկնալով ձեր նախնային կրօնական կարգը ինչպէս վրա և ապա զննող հայացք նետում ժայռափորի պատին:

Ահա, թղթի վրա գունավոր պատկերված է Տիգրան շուննցի, եթէ կարելի է ասել, մատուռ-ժայռափորի որմնանկարը կենդանի, վառ գույներով, առանց աղալաղումի:

Հեռանալով Տիգրան շուննցի տոհմային դամբարանից, ճամփա ընկանք դեպի Իգաձոր՝ դեպի Մազմանյանի — այդ «բնակարանը», ուր հրաժեշտ տալով ընկերոջս՝ քաջերս ուղղեցի Իգաձորն ի վեր՝ դեպի տուն:

Մտասույզ քայլում էի ավերակների ու քարակույտերի միջով: Գանդիս մեջ անվերջ պտտվում էր ընկերոջս՝ Միքայելի վարպետութունը նկարչական արվեստի և մտքով զննում էի շատ հնու, դարերի խորքերը ու սկսում էի մտածել հայկական դիցաբանութան մասին:

Եվ երևակայական մտքերը շորս կողմից պաշարեցին ինձ: Ինձ թվում էր, թէ մեր բարի հարալեզները շունչ ու կենդանութուն են տվել մի հին անկողնու՝ մի հմուտ նկարչի և, ահա, իմ առջև կանգնած է վերածնված նոր Անեցին, կրակների մեջ կրկնով հնի թափն ու ավյունը, պատանի կերպարանքով մատիան ու վրձինը ձեռքին...

Վերստին շրջում ենք Անիի ավերակներում ընկերոջս՝ Միքայել Մազմանյանի հետ: Այդ խանդավառ պատանին, որը մոտացութեան է մատնել ամեն ինչ և հասկնալով ձեր հայ արվեստի ու մշակույթի այդ մեծ կաճառի անսպառ նյութերով, առանց վայրկյան կորցնելու, թուղթն ու մատիտը, ներկն ու վրձինը ձեռքին անդուլ աշխատում է:

Կրտսեր Անեցիս սիրում է Անին ու ապրում Անիով և նրան ուրախութուն է պատճառում, երբ շատերն են սիրով ու պատկառանքով մոտենում այդ սուրբ քաղաքին:

Կախարչական քաղաքը, որպես մի նահապետ, ասես աներևութ ձեռքով կերտում է ապագա Միքայել ճարտարագետի հոգին, նա սաղմնալուրում է նրա էութունը իր դարերի փորձով ու անխախտ թաց վսեմ արվեստով:

Եվ իսկպես, տարիներ անց՝ պատանու այս հանդիպումը հայ անցյալի նշխարներին տալիս է իր արդունքները:

Մի օր Միքայելի հետ որոշեցինք այցելել ստորերկրյա Անին: Անիում մինչև օրս հայտնի է երկու ստորերկրյա անցք, որոնք առաջնորդում են այցելուին հավիտյան խավարի մեջ խորասուզված ուղիներով դեպի երկրի ընդերքը:

Այդ անցքերից մեկի երախը բացվում է Միջնաբերդի տակ՝ Ծաղկո-

ցածրի կողմից, բազալտի կուռ զանգվածների մեջ: Իսկ երկրորդինը՝ Տիգրան շուննցի եկեղեցու մոտ, Ախուրյան ձորի կողմից: Այս երկրորդ ստորերկրյա անցքը, ուր մարդու միտքն ու բրիչը փորել, մխրձվել են պեմպայի դանգվածների մեջ ու մտել երկրի խորքերը — իր մոլորուն ուղիներով մարդուն առաջնորդում են դեպի անհայտութուն:

Մենք նախընտրեցինք առաջինը, թողնելով երկրորդը հետագային:

Ահա սողալով մտնում ենք ներս: Անցքը դնալով ընդարձակվում է թի բարձրութեամբ և թե լայնութեամբ, այնպես որ մի փոքր անց արդեն քայլում ենք կանգնած: Շարժվում ենք խարխափելով մոմի տատանվող աղոտ մեջ: Օդը նստ է ու խոնավ, և սարսուղեցնում է մեր մարմինները, իսկ մուսլ խավարը ճնշում է մեր հոգին:

Բավական քայլերուց հետո տեսանք, որ ճանապարհը ճյուղավորվում է: Պետք է ընտրել երկուսից մեկը: Հարցականները շարվում են առջև և չդիտես, թե ո՞ր ուղին նախընտրես:

Չնայած բազում անգամ առիթ եմ ունեցել այդ մուսլ ու անհյուրընկալ ուղիներով քայլելու, քայց երբեմն պատահել է, որ ես էլ եմ մոլորվել:

Շարունակում ենք մեր ճանապարհը՝ ուղղութուն վերցնելով աջ: Մի փոքր հեռու անցքը դարձյալ ճյուղավորվում է և քանի խորանում ենք ներս, մխրձվում ենք ճյուղավորումների մեջ, որոնք ոստայնի ցանցի նման խճուղում են մեզ: Այստեղ իմ հիշողութունը դավաճանում է ինձ. մենք քայլում ենք անվերջ ու անսկիզբ և միշտ դուրս գալիս միևնույն կետում:

Մոզական ուղիներ, որոնք զայաբապտույտ ժապավենների նման ձրգվում են և գերեզմանալին խավարի մեջ թաղված, իրենց սեղմված պաղ կողերով ճնշում մարդուն: Մի պահ սոսկում է անցնում մարմնիս միջով և ակամայից դաժան մտքերը պաշարում են մեզ... Արդյոք դատարարված չե՞նք հավիտյան մնալու այդ անհրապույր մութ անցքում, որպես մեր վերջին հանգրվանում:

Հանկարծ մեր մոմը մարում է և մենք մնում ենք մթության ու խոնավության մեջ թաղված:

Եվ ծանր մտքերը սև ուրվականների նման պտտվում էին զանգիս մեջ: Ուղեցի շարժել տաք... բայց մահասարսուտ մի դող անցավ մարմնովս... ատամներս կափկափեցին տենդով բռնված հիվանդի նման: Մահաբեր պաղ բրտինքը պատեց ճակատս... Ոտքս շէր բարձրանում, ասես պերկամանից դուրս եկած կմախքացած մի ձեռք ուժգին բռնել էր ոտքս ու քաշում դեպի իրեն... Միքայելի վառած լուցկիները մարում էին մեկը մյուսի ետևից:

Քնն թվում էր, թե կամախաբացած ձեռքը բաշում է իմ ոտքը: Վերջապես Մի-
քայելին հաջողվեց վառել մոմը, և աղոտ լույսի տակ տեսա, որ ոտքս բռնը-
վել է երկու քարի արանքում:

Քաջում ենք: Վերջապես մի անցք մեզ առաջնորդում է և մի փոքր
հետո բացվում է մեր առջև ստորերկրյա մի սրահ: Մոմի աղոտ լույսի տակ
տեսնում ենք այնտեղ մարդկային ոսկորներ ու դանգեր: Ես Միքայելին
ցույց տվի այդ խոնավ ու մուսլ սրահի անկյունում մարդկային ազգրի մի
ոսկոր: Վերցնելով այդ ոսկորը դոշուստ մեջ դրա քաշեցի նրա դատարկ
միջուկից մի թուղթ, որի վրա կային բազմաթիվ ստորագրություններ, իրենց
թվականներով տարբեր ժամանակներին: Այդ հուշարժերթիկի հեղինակը
մայրս էր՝ անվախ Նունեն, որը շատ անգամ սուրբ էր ունեցել Անի այցե-
լուսներին առաջնորդելու այդ մեծ խորհուրդների մեջ թաղված ստորերկրյա
լաբիրինթոսը:

Մենք ևս մեր ստորագրությունները դրոշմեցինք իրենց թվականներով
այդ հուշարժերթիկի վրա և նորից խնամքով զետեղեցինք թուղթը ազգրի ոս-
կորի մեջ:

Ահա, այդ օրից անցել է բավական ժամանակ, եթե հուշարժերթիկը չի
փտել, տակավին կարող ենք մեր ստորագրությունները գտնել այնտեղ:
Բայց ո՞վ գիտե, կվիճակվի՞ մեզ բախտ ունենալ և կրկին տեսնել ավերակ-
ների այդ սուրբ քաղաքը:

Մենք շարունակեցինք մեր ուղին, որ այժմ ընթանում է դեպի վեր,
բայց կանգնեցինք փակուղու առջև: Փլուզման հետևանքով խափանվել էր
ճանապարհը՝ իր մեջ թաղելով երման կետի առեղծվածը:

Ընթացություն կա, որ այդ ստորերկրյա անցքը գաղտնի ճանապարհ
է դեպի Միջնաբերդը:

Հրածեշտ տալով փակուղուն՝ ետ դարձանք: Մի փոքր շունչ առանք
ստորերկրյա խոնավ ու մոմի դահլիճում, ուր մարդկային ոսկորներ ու դան-
դեր էին հանդուստ և հեղձուցիչ ծանր օդի ու տհաճ շրջապատի մեջ խոր-
հում էինք — թե այդ գետնափոր, գաղտնի անցքերով ժամանակին, երբ այն
դեռ ամբողջական էր ու գործոն, որբան մարդիկ են ել ու մոտս արել, և
որբան կողմնակի մարդիկ էլ անծանոթ այս բարդ ճյուղավորված մուսլ
ուղիներին — եկել և թերևս մոլորվել ու հոսակոտուր, խեղադարձված հաս-
նող տաղանապալի օրեր այնցկացնելով՝ տանջամահ եղել:

Առանց մոլորվելու անվնաս դուրս ելանք այդ գերեզմանական լռու-
թյան մեջ թաղված սարսափելի լաբիրինթոսից:

Դեռ առավոտ է: Ելնելով ստորերկրյա Անիից շարունակում ենք մեր շրթ-
ջաղալովյունը: Դանդաղաբալլ բարձրացանք դեպի Միջնաբերդը:

Միջնաբերդում շորս կիսականգուն եկեղեցի կա, դրանցից հնագույնը
7-րդ դարու մի եկեղեցի է, որն իր հարավային պատի վրա կրում է Անիի
ամենահին արձանագրությունը (հայերեն): Եկեղեցին կառուցված է այն
ժամանակ, երբ Միջնաբերդը սոսկ ամրոց էր Կամսարական նախարարա-
կան տոհմի: 7-րդ դարի այդ կերտվածքը ներքուստ ունի յուրահատուկ քան-
դակազարդ որմնախոյակներ: Երկրորդը՝ Միջնաբերդի մատուռը իր գեղա-
բանդակ տեսքով ու կանգուն ամբեթով, և երրորդն ու չորրորդը՝ ոսկանկյու-
նանի եկեղեցին և մի ուրիշը: Այնտեղ մենք մանրամասնորեն դիտեցինք
1907—8 թթ. պեղված վայրերը: Տեսանք արքունական բազնիքը, ջրատար
խողովակները, սլալատի մեծ սրահի մնացորդները և ուրիշ ավերակներ:

Այնտեղ, Միջնաբերդում, ծանրանիստ հանգչում է մի դամբարան՝ դա
Գալիի գերեզմանն է: Նրա տապանաքարի գլխին, կիսականգուն պատվան-
դանի վրա, կա շորս տող արձանագրություն:

Անցանք Միջնաբերդի ետևի կողմը և մեր առջև բացվեց հիասքանչ
մի տեսարան:

Միջնաբերդից դեպի հարավ-արևելք ձգվում է մի պարանոց կազմելով
թերակղզի՝ դա Կուլսի ամրոցն է: Նա երեք կողմից շրջափակված է անդըն-
դախոր, անմատչելի ձորերով, որոնց հիմքերից աճուխի սպառածները ուղ-
ղաձիգ մեկը մյուսի ոստի թառելով՝ խոչանում են դեպի վեր և ստեղծում
բնական ամրություններ: Ախուրյանը իր սահանքներով բռնել է թերակղզու
երկու կողմը, իսկ Մաղկոցաձորի կողմից, Անի վտակը: Անիի այս հատվածը
բաղաբի հարավային ծայրամասն է:

Այստեղ աճուխի բնությունն իր զիրկն է առել Կուլսի ամրոցը: Այնտեղ
երևում են կիսակործան մի աշտարակ ու պարիսպների մնացորդներ, իսկ
թերակղզու կենտրոնում ավերակ մի եկեղեցի և այս բոլորը միաձուլված
բնության: Հետո Լուսթյունը ծանր կապարի նման նստել ու բռնել է ամբողջ
շրջապատը ու խորհուրդների մեջ թաղել ամայացած թերակղզին:

Կուլսի ամրոցի գլխին թևերը լայն տարածած ավառնում էին բաղե-
ները ու իրենց խուզարկու աչքերով որս փնտռում:

Ներխաթային այս գեղակերտը դյուրեց ընկերոջս՝ Միքայելին, և նա
ուզեղջված սկսեց մատրտով թղթի վրա ուրվագծել Կուլսի ամրոցը:

Շարունակում ենք դեպի վառվալարի շորթին կանգնած ութանկյունի կի-
ռավեր եկեղեցին, ապա անցնելով պարիսպների փլատակների կողքով, դեմ

ենք առնում դժվարին մի անցքի: Պարիսպների տակ, պեմզայի հսկա զանգվածների մեջ, բաղամթիվ ժալտափորներ կան: Ժամանակին, փուլուման հետևանքով, ժալտափորերը կործանվել են, թողնելով որպես հետք ժալտափոր բնակարանների ու մաստուների ետեի մասերը միայն: Ես և ընկերս իրար ձեռք բռնած դգուշումթյամբ իջնում ենք պեմզայի կույտերի վրայում: Մեռ առջև տարածվում է կրփներանգ վայրի ծաղիկներով ու խոտերով ծածկված մի բարձրավանդակ, որի հարավ-արևելյան ծայրից ստիսային կածանը առաջնորդում է մեզ դեպի Կուլսի ամրոցը: Այդ անմատչելի կածանը, որին կարելի է անվանել «սատանայի ճանապարհ», բավականին երկար է: Նա քերում է սպառաժներն ու ձգվում նեղ ժալտակներով: Կածանի ձախ կողմից մեզ անդամում են կարծր ժալտերը, իսկ աջից ուղղաձիգ հաստամով սպառաժները գահավիժում են դեպի ձորը — մի անդգուշ քայլ և մարդ կորած է:

Շունչներս բռնած, Յայացքներս դամած ձգվող կածանին, դգուշումթյամբ առջ ենք շարժվում «սատանայի ճանապարհով», խուսափելով շնայել դեպի խորխորատը... Վերջապես ավարտում ենք մեր վտանգավոր ուղին և մի փոքր մաղղցելուց հետո հասնում ենք թերակղզու կատարին:

Մեր շուրջը փրատակներ ու քարակույտեր են, որոնց մեջ որպես մի մենավոր վկա իր հոշոտված, բայց զեղեցիկ մարմնի մասերով կանգնած է մի հույակապ կոթող, որի հշտախոսային ու արևելյան պատերն են կանգուն և մասամբ արևմտյան պատից մի անկյունը, որի վրա պահպանվում են դեռևս նրբագեղ քանդակներ, իբրև նշումներ իր փեղակերտ իրանի: Հարավային պատից մնացել է հարավ-արևելյան անկյունը, ամբողջական պահելով եկեղեցու բնույթը:

Այս վայրը ժողովուրդը անվանել է Կուլսի սմրոց և այդ անունով էլ սերնդե-սերունդ հասել է մեզ: Այստեղ համարյա ամեն ինչ պահպանվել է կոստական դրոսթյամբ՝ ինչպես որ փրվել են վաղեմի շենքերը, այնպես էլ մնացել են անաղարտ. մարդկային ոտքը շատ սակավ է հասնում այստեղ:

Կուլսի ամրոցը իր սզավոր ու սիրտ ձմրող տեսքով, լուռ հանգուած է ամայացած թերակղզու գլխին՝ ողբալով իր անփառունակ վիճակը: Նրա ողբին ձայնակցում է խուլ մրմունչներով Ախուրյանը, որը տանում է իր պղծոտոր ջրերը դեպի Մայր Արաքսը, խառնելու իր վիշտը նրա մեծ վշտին:

Այստեղ ընկերս վառ սպավորութունների մեջ մխրձված, իր պատանեկան երևակայությամբ իմ առջև նկարագրում, պատկերում ու բացատրում էր, թե ինչպես կարող էր լինել Կուլսի ամրոցը դարեր առաջ, երբ կենդանի էր նա ու շնչում: Պատկերասվոր նկարագրութուններով ու օղի

մեջ ձեռքի լայն շարժումներով նա ուրվագծում էր նախկին կանգուն եկեղեցին, հարակից շենքերն իրեն շրջապատող աշտարակներով ու սարխապներով և այնտեղ ապրող բնակիչներով:

Մենք որոշեցինք հրաժարվել դժոխային կածանից և վերադառնալ այլ ճանապարհով: Կուլսի ամրոցի հարավ-արևելյան կողմով. շնայած ոչ մի կածան ու արահետ չկա, բայց հաղարապատիկ դյուրին է իջնել դեպի Ախուրյանի ձորը: Այդպես էլ արինք: Այդ կողմը, որ ժամանակին ամրացված է եղել պատնեշներով, այժմ փլատակների կույտի է վերածված: Արջի ճանապարհներով վայր իջանք Ախուրյանի ձորը, որտեղից հնարավոր է վերադառնալ միայն Սաղկոցաձորով:

Ախուրյանի ձորից մենք թեքվեցինք դեպի աջ և մտանք Սաղկոցաձոր: Այստեղ մեր առջև բացվեց ծաղկավետ մի լայն հովիտ, որի միջով հոսում է Անի վտակը: Նրա հունի ափերը բունի է եղեգնուտը: Այդ գեղեցիկ հովիտը զնալով սեղմվում է և ապա դարձյալ աստիճանաբար լայնանալով, ոլորսպտուր ձգվում է դեպի հյուսիս: Ահա այդ ձորի շավիղներով վերադարձանք Անի:

Ստորերկրյա Անին իր մույթ ու խորհրդավոր ուղիներով ծանր սպալնորոթյուն էր թողել Միքայելի վրա: Եվ այդ հոգեկան վիճակը աստիճանաբար վերացավ, երբ հետևյալ օրերին մենք այցի գնացինք Ապուղամբենց ու Փրկիչ: Այդ երկու գեղակերտ կոթողները 11-րդ դարու հայ հանձարեղ ստեղծագործ մտքի արտահայտություններ են:

Ահա «Փրկիչ» եկեղեցին:

Նա իր նազելի կառուցվածքով, որը խրոխտ վեր է խոյանում ոսկե հաստան գեղեցիկ համաչափությամբ, կանգնած է մեր առջև իր սիգապանծ տեսքով, որպես գեղանի մի կույս: Նրբագեղ սրմնասյուններն ու աղեղները, երկու շարք, պարուրում են եկեղեցու քաղամանկուն իրանը: Մուտքը շնայած փոքր է, բայց քանքարավոր ճարտարապետը նրան տվել է պատկանելի տեսք և գեղեցիկ ու խիստ արտահայտություն փր պարզության մեջ: Մուտքից վերև, արտաբուս հարթ տարածության մեջ, հեղինակը գետեղել է գողտրիկ, բոլորակ մի լուսամուտ, որը եկեղեցուց դուրս եկողի համար ծառայում է նաև որպես ուղեցույց:

Մեր ուշադրությունը գրավեց այն բարձրաքանդակ, գեղեցիկ շղթան, որը ձգվում ու շրջափակում է եկեղեցին որոշ բարձրության վար և որը դիտանականներն անվանել են «սելջուկյան շղթա»:

— Ես դարմանում եմ, ասաց Միքայելը, — եկեղեցին կառուցված է

11-րդ դարում (1035 թ.), ինչո՞ւ այդ տիպի շղթան անվանել են «սելջուկյան»։ Պատմութիւնից դիտենք, որ սելջուկները ներխուժել են Հայաստան 13-րդ դարում, դրանից առաջ նրանց հետքն անգամ չի հղել մեր երկրում։

— Այո, — տարօրինակ չէ, — ասացի ես, — բայց փաստն այն է, որ դիտուն մարդիկ այդպես են բարեհաճել անվանել այդ գեղեցիկ քանդակը, շնայած ոչ մի առնչութիւն չունի 11-րդ դարու այդ շղթան սելջուկների հետ, ինչպես ասում է մեր մեծ գիտնական-ճարտարապետը՝ Թ. Թորամանյանը։

Մեր դատողութիւնը այդ «սելջուկյան շղթայի» մասին այդքանով սահմանափակվեց։ Մենք շատ երիտասարդ էինք, որ կարողանայինք ավելի խոր թափանցել այդ տարօրինակ անվան ծագման մեջ։

Եկեղեցու գմբեթի տանիքի սրբատաշ քարն ծածկը մեծ մասամբ թափված է։ Այնտեղ մնացել է կրե շաղախի կուռ զանգվածը միայն։ Այդ կրե շաղախը ներկայիս գործածվող ցեմենտից ավելի ամուր է ու երկարակյաց։

Փրկիչը հարավային պատի արևելյան ու արևմտյան կողմից վերի մասերում ժամանակին ընդունել է երկու ճեղքվածք։ Հետագայում հենց այդ տեղից էլ վերից վար կործանվեց եկեղեցու պատը։ Այդ փլուզումը տեղի ունեցավ 1960 թվականին։ Սակայն ի նկատի առնելով, որ այդ հուշակապ հուշարձանը 1912 թվականին հիմնական վերանորոգման էր ենթարկված, ապա կասկածի տակ է մնում, որ նրա հարավային պատի փլուզումը կարող էր տեղի ունենալ բնական եղանակով։

Անցյալում Անին ծառայել է շրջակա գյուղերի և ավանների համար որպես քարհանք, նույնիսկ Կարսից եկել և տարել են շինարարութան համար քարեր։ Եթե Անիից քար կրող համբակները միայն տանին թափված քարերը, դա կլինե՞ր նվազագույն շարիքը։ Սակայն տանողները անխնա և վայրագ կերպով ծվատել են ծանրանիւտ կոթողների իրանները։ Այդ են ապացուցում հուշարձանների վիճակը։ Ամենուր դուր կարող եք տեսնել պարիսպների և մյուս հուշակապ շենքերի ներքին շարքերի սրբատաշ քարերի բացակայությունը, որ մնացել է միայն շաղախը իր վրա վսեմ համառությամբ պահելով հուշարձանների ծանր ու հսկա պատերը։

Միայն Մառի «տիրապետության» ժամանակ խտով արգելված էր Անիից մի հասարակ քար անգամ տանել։ Խնամքն ու ուշադրությունը այնտեղ էր հասել, որ Անիում նույնիսկ արգելված էր հրազեն արձակել, որպեսզի ոգի ուժեղ տատանումները չվնասեն հուշարձաններին։

Միքայելի ուշադրությունը փլել էր եկեղեցու պարզ ու գեղեցիկ մուտքը, նա սկսեց մատիտով դժագրել այն։

Չգիտեմ ինչու, մի ներքին ուժեղ պահանջ ստիպում էր ընկերոջս ան-

պայման գնալ և տեսնել Անիի երկրորդ ստորերկրյա անցքը։ Մենք հետևյալ օրը գնացինք։

Տիգրան Հոնենցի եկեղեցուց մի փոքր դեպի արևելք, Ախուրյան ձորի այդ փեշի վերին լանջերին, բաց-մոխրագույն պեմզայի դանգվածների մեջ, բացվում է երախը երկրորդ ստորերկրյա Անիի։

Անիի երկու ստորերկրյա անցքերն էլ ժողովուրդը անվանում է «գեդան-գյալմազ»՝ «գնացողը չի վերադառնա»։

«Գեդան-գյալմազ»՝ «գնացողը չի վերադառնա»... Այդ զարհուրանքազդող անունը միայն բավական է, որ մարդու ներաշխարհը բռնկի սարսափի զգացումով, մանավանդ այն սրահին, երբ մոմն ու լուցիկին ձեռքիդ պատրաստվում ես խորախորհուրդ կախարդական մուտքից ներս մտնել, ուր ուղիները սոսկում ազդող խավարի մեջ ձգվում են անորոշ ու անհայտ ընթացքներով։

Այո, «գնացողը չի վերադառնա»՝ «գեդան-գյալմազ»... Բնա բնորոշ գրոշմ, որ ժողովրդի երեակայությունը կնքել է այդ մուտյ անցքերին։

Մեկական մոմ ու լուցիկու տուփը ձեռներիս մանում ենք ներս։ Մի փոքր քայլելուց հետո այտեղ ես ճանապարհը ճյուղավորվում է։ Մենք թողնում ենք այդ կողմի անցքը և քայլում ուղիղ, դեպի հյուսիս, մեր դեմը ձգվող ուղիով։ Ստորերկրյա ճանապարհը բարձր և լայն է, այնպես որ կարողանում ենք վանգնած քայլել։ Տեղ-տեղ հանդիպում ենք փոքրիկ փոսերի, որոնք արհեստական են և բռնում են ճանապարհի եզրերը միայն։ Որոշ տեղեր անցքի պատերի մեջ վերից վար պահարաններ են փորված, թե ի՞նչ նպատակով — անհայտ է մեզ։ Թերևս թաքստո՞ց է կամ պաշտպանության կետ — ո՞վ գիտե։

Ճանապարհը որոշ տարածություններից հետո ճյուղավորվում է։ Չմոլորվելու համար նշաններ ենք թողնում պատերին կամ հատակին ու շարունակում մեզ անհայտ ուղիով։ Գնալով օդը ծանրանում է, մոմերը դժվարությամբ են վառվում։ Բավական քայլելուց հետո հանդիպում ենք փակուղու։ Այդտեղ ոչ թե փլուզում է տեղի ունեցել, այլ պարզապես փակուղի է։ Հավանական է, որ պատահական կամ նենգ դիտավորությամբ ներս թափանցած մարդկանց մոլորեցնելու համար շինված, որպեսզի անվերջ դեղերեն այդ գաղտնի անցքերում։ Մենք որոշեցինք վերադառնալ։ Քայլում ենք... Ճյուղավորման հանգուցներում ուշադիր խուզարկում ենք պատերն ու հատակը, մեր թողած նշանները գտնելու և վստահ շարունակելու մեր ճանապարհը։ Դիմացը նկատում ենք աղոտ լույս։ Քանի առաջ ենք շարժվում լույսը ուժեղանում է — նշանակում է մոտենում ենք կլբին։

Եւթի մոտակայքում՝ առաջին ճյուղավորման հանգուցում, մենք մըտնում ենք դեպի արևելք ձգվող անցքը և այդ հանելուկային ուղին մի փոքր կիսապտույտ գործելով մեզ կանգնեցնում է կախաբաղան մի վիճի առջև:

Մոմի տատանվող աղոտ լույսով մենք տեսանք այդ խորխորատի հատակը, որը այնքան էլ խորը չէր: Ես ցույց տվի Միքայելին վիճի պատերին աչից և ձախից փոքրիկ խոռոչներ — դրանք այդ դաժան ճանապարհի աստիճաններն են, որոնց օգնությամբ միայն կարելի է վայր իջնել:

Վիճը որքան էլ դաժան է ու խիստ, սակայն մագնիսի զորութեամբ ձգում է մեզ դեպի իրեն: Հետաքրքրությունը կրժում է մարդու հոգին և մոսացությունը դիրկն ընկած ուզում է մխրճվել այս սոսկում ազդող, պաղ լուսության ու խավարի մեջ կորած, մինչև օրս առեղծվածներին մեջ թաղված այդ նենդ ուղիներում:

Այստեղ արդեն կատակի տեղ չէ, պետք է ծայր աստիճան դգուշություն: Միքայելը մոմով լուսավորեց հորը: Ես մարեցի իմ մոմը, սրովհետև իջնելու համար պետք է երկու ձեռները պատին հենելով և փոսիկ-աստիճանների օգնությամբ զգուշորեն վայր իջնել: Երկու ձեռքս ու ստներս աշխատանքի դրի: Հորի աչ և ձախ պատերին ձեռներս հենելով և փոսիկ աստիճանների օգնությամբ հասա վիճի հատակը: Այժմ ես վառեցի մոմը և ընկերս սկսեց իջնել. բարեհաջող հասավ հատակին: Այդ տեղ մի փոքր շունչ առնելուց հետո՝ շարունակեցինք մեր խելագար արշավը: Հորի ստորին մասից մի փոքր թևք շարունակվում է ճանապարհը, որը մի քիչ հետո կանգնեցնում է մեզ մի նոր վիճի առջև: Այստեղ արդեն օդը խոնավ է ու դարձահոտ: Այս անգամ ես լուսավորեցի հորի բերանը: Միքայելը մարեց իր մոմը և դարձյալ փոսիկ-աստիճաններով զգուշությամբ սկսեց վայր իջնել: Տակավիճ չէր հասել հորի հատակին, երբ ես, չգիտեմ ինչու, մտաբերեցի շարականներից մի դարձվածք ու ասացի բարձրաձայն.

— «Սանդարամետ անդնդոց» որ ասում են սա է եղել:

Ընկերս չկարողացավ իր ծիծաղը զսպել, թևերը թռվացան ու վայր ընկավ: Չնայած ես էլ ծիծաղում եմ, բայց ընկերոջս վայր ընկնելը դանակի նման կտրեց իմ ծիծաղը:

— Հը, ի՞նչ պատահեց, — մտահոգված ձայն տվի ես:

— Կենդանի եմ, — լավեց հորի հատակից: Այստեղ արդեն անկարող էի ծիծաղս զսպել: Հիշեցի Մարա Մեղիքի հորի միջից բացականչելը — «Կենդանի եմ, մեկ էլ արի...»:

Միքայելը լուսավորեց հորը: Ես մարեցի մոմս և վայր իջա «Սանդարամետ անդնդոցով»:

Այդ «խոր վիրայի» վարի մասից դարձյալ մի փոքր թևք շարունակվում է ուղին, որն անշուշտ մի նոր վիճի առջև պիտի կանգնեցնի մեզ:

Նստած հորի հատակին նայում ենք շարունակվող անցքի ուղղությամբ: Հետաքրքրությունը ձգում է մեզ դեպի անհայտ խորքերը:

Իսկպես որ «Սանդարամետ անդնդոց»... Ասես մթության մեջ, երբորդ հորի շրթունքին, մի քարի կտորի վրա, նստած է եղջյուրավոր ու ալձամորուս, փրշոտ մի սատանա: Նա, հոնքերը բարձրացրած, նենգավոր ժպիտը դեմքին, քծնող շարժումներով, ասես հրավիրում է մեզ դեպի «Սանդարամետ անդնդոցը» — «եկեք, եկեք, հարգելի բարեկամներ...»:

Սակայն այդ երկու վիճերը այցելելուց հետո, հոգնած հրաժարվում ենք այդ նենգավորի. սիրալիք հրավերից և որոշում՝ «Սանդարամետից» ես մերագոնալ դեպի «Ավետյաց երկիր»:

— Հայ մարդու անհողդողդ կամքի տուն է կերտել այս ստորերկրյա գաղտնի ճանապարհը, — ասաց ընկերս և մենք հրաժեշտ տալով «Սանդարամետի» խավարի մեջ թաղված «որջերին» վերադարձանք:

Դուրսը արևը ժպտում էր մեզ:

Այդ ստորերկրյա դժնդակ ուղիների մասին շրջակա գյուղերի շինականները շատ քանիք են պատմում և նկարագրում կախարդական անուրջների և վառ երևակայությունների ներքո զանազան տարբերակներով: Չնայած այդ պատմիչներից ոչ մեկը հանդգնություն չի ունեցել մտնել այդ կախարդական ուղիների խորքերը կամ մինչև վերջավորությունը, բայց այնուամենայնիվ որոշ շափով ճշմարտություն կա նրանց պատմածների մեջ:

Մեկը պատմում է, որ Տիգրան Հոնենցի մոտակայքում գտնվող ստորերկրյա ուղին կամ, ինչպես իրենք են անվանում, «գեղան-գյալմազ», մըխըըճվելով երկրի խոր ընդերքը, Ախուրյան գետի տակով անցնում է գետի մյուս ափը և աստիճանաբար ձգվելով դեպի վեր, դուրս է գալիս Անիի դիմացը գտնվող փոքրիկ լեռան դաղաթը, որը շրջակա բոլոր բլուրներից վեր տիրապետող դիրք է գրավում:

Այդ սարսափելի ստորերկրյա ուղին մերթ ընդ մերթ ճյուղավորվում է: Այնտեղ, երկրի ներքին շերտերի մեջ, փորված են խորհրդավոր սրահներ տարբեր չափերի: Ախուրյան գետի հունի տակով անցնելիս գետնափոր ճանապարհի առաստաղից կաթկթում են ջրերը:

Մի ուրիշը՝ երևակայական վառ գույներով նկարագրում է ցանցապատված անցքերով այդ ստորերկրյա մթին ճանապարհը և տանում, դուրս է բերում ելքի ծայրը մինչև Կարս:

Սակայն կասկած չկա, որ այդ ստորերկրյա դպրոցների ուղիները ուզում են հասնել նշանակություն ունեցող կառույցներ են եղել Անիի համար:

* *
*

Տիգրան Հոնենցի քանդակազարդ եկեղեցու արևմտյան դռնից մտնում ենք ներս: Մեր առջև բացվում է որմնանկարների մի ամբողջ պատկերասրահ: Նրանք արտացոլում են հեռավոր անցյալի զիրկն ընկած պատմության դանադան դավազներ՝ պատկերված վառ գույներով: Նրանց վրա դարեր առաջ մեր հմուտ վարպետներն աշխատել են ներկ ու վրձինով, շինարարությունը կրենց շնորհքն ու եռանդը:

Հետքերը ցույց են տալիս, որ Տիգրան Հոնենցի եկեղեցին կառուցելիս նախատեսված չի եղել պատերը (ներքուստ) ծածկել որմնանկարներով: Այդ հղացումը վերջն է եղած, երբ եկեղեցին արդեն կառուցված էր: Պատերի թափված ծեփերից երևում է, որ եկեղեցու պատերը (ներքուստ) շարված են եղել սրբատաշ քարերով, այնպես, ինչպես մեր բոլոր հուշարձանները: Իսկ հետագայում, երբ որոշում են որմնանկարներով պատել եկեղեցու ներքը և գավիթը, սվաղը պատին պահելու համար ստիպված են եղել սրբատաշ քարերը բրիչով խորտարոզել, որպեսզի ծեփը նստի: Այդ հետքերը պարզ երևում են պատերի թափված ծեփերից: Նույնը տեսնում ենք Անիի բոլոր այն հուշարձանների վրա, որոնք ունեն որմնանկարներ կամ միայն ծեփ:

Ասես մագնիսական մի զորություն կաշկանդեց Մազմանյանին դարավոր արվեստի այդ գողտրիկ տաճարի պատերի մեջ, և նա կլանված նայում էր դարերի միջից մեզ հասած այդ մեծ արժեքներին:

Ես զգում էի ընկերոջս հոգոված հոգին և աշխատում էի չխանգարել նրա փոթորկվող ներաշխարհը:

Պատերի վրա պարսպ անդ շկար: Եկեղեցու գմբեթից մինչ վար պատած են որմնանկարներով:

Տիգրան Հոնենցի եկեղեցին կրում է Գրիգոր Լուսավորչի անունը և բնականաբար որմնանկարների զգալի մասը նվիրված է նրա կյանքին ու գործունեությանը: Այնտեղ գույներով պատկերված են Լուսավորչի տասներկու շարժարանները: Լուսավորչիը հոր Վիրապում, մի կին հաց է նետում վիրապի մեջ: Լուսավորչին բերում են դատավորի՝ Տրդատ թագավորի առջև և այն: Կան նաև բազմաթիվ կրոնական բովանդակություն ունեցող որմնանկարներ:

Մոտ մի ժամ ուշադիր զննելով որմնանկարները, ընկերս գամվեց եկեղեցու հյուսիսային պատին պատկերված մի որմնանկարի առջև. դա՛ Տրդատ թագավորի շքերթն էր վրաց, արխաղաց և աղվանից թագավորների ու թիկնապահների հետ:

Եկեղեցու հնամաշ գրքակալը դարձնելով իրեն սեղան՝ Միրայելը սիլեսեց իր աշխատանքը այդ որմնանկարից: Արվեստի հուրը բորբոքում էր պատանի նկարչին և շերմություն տալիս նրա գեղարվեստական շնչին: Իր բազկի բեղուն շարժումներից վրձինը թավ էր առնում վստահ ու համարձակ և թղթի վրա պատկերվում էր Տրդատ թագավորի շքերթը:

«Տրդատի շքերթը» նկարելիս ես դուրս էի ելել եկեղեցուց՝ թողնելով նկարչին առանձին:

Սվաթեղում իր առաջին գործը Տիգրան Հոնենցի «Պատկերասրահում»՝ Միրայելը դուրս եկավ եկեղեցուց դադար առնելու: Նա ինձ պատմեց այն սարսափի ընդհանրությունները, որ ինքը զգացել էր աշխատանքի միջոցին: Կլանված աշխատանքով՝ նա ինքնամոռացության մեջ ուշագրությունը կենտրոնացրել է միայն ու միայն «Տրդատի շքերթի» վրա:

Գեռ նոր ավարտելու մոտ էր աշխատանքը, երբ զգում է ծանր շնչառություն հեք: Մարտու է անցնում մարմնի միջով: Պաղ բրտինքը պատում է ճակատը... Նա քարացած մնում է սեղոյում: Ասես հեքիաթների մեջ պատկերվող գերբնական զորությունները բույն են դրել այս մեկուսացված եկեղեցու մոռյլ կամարների տակ: Ասես մի ինչ-որ աներևույթ, մութ արարած շնչում է ծանր շնչով և եկեղեցու դատարկ տարածությունը արձագանքում է ճնշող խուլ շնչով ու մահասարսուտ սհաճ զղացողությամբ ծանրանում վրան: Նա սարսափից չի համարձակվում ետ նայել: Արդյոք իրականություն է, թե՞ երազ...

Շունը պահած, լսողությունը լարից: Ո՛չ, ծանր շնչառության հեքը շարունակվում էր: Այժմ ավելի պարզ լսելի էր այն: Նա նույնիսկ արտաշնչման տաք, բայց անդուրեկան օդի հոսանքը զգում է ծոծրակի վրա: Այդ, մոտիկ, շատ մոտիկ, ուղիղ ետևը:

Ո՛վ, ի՞նչ գերբնական զորություն է, որ այս գերեզմանային պաղ լուծության մեջ թաղված տաճարում, որպես անվախճան մի արարած, արթնացած խոր քնից ահաբեկում է նրա հոգին մահագույթ սարսափով...

Սոսկումի վայրկյանները անցնում էին դանդաղ և տենդով բռնված նրա մարմնի բոլոր մասնիկների միջով անդուրեկան պաղ հոսանք անցնում...

Ճիգ գործադրելով հավաքեց իր ուժերը և համարձակվեց ետ նայել: Եվ ի՞նչ... ետևը կանգնած էր արևակեղ զեմքով, լայնաթիկունք, բարձրա-

Նկարները համարներն թե անտեղանք են, միայն ընտանիք
 նկարները (ևս են պակասակալ):

Եթե դեղինի քաղցր պոստալները (Երևանի)

որով պոստալ
 են ինչպես
 կարգի, հին
 հեռու պահ:
 Ներքին գործեր:
 թե միայն կը:
 միայն ինչպե՞ս
 բաց ֆրեյդ:
 Ներքին գործեր:
 զանազան =
 ինչ կարգով
 են անտեղանք
 բանակներ
 ընդհանրապես:

Կենցաղային կյանքի կողմից հարկերը, այսպես օրինակ՝ Անտոն
 զարմարանք, օրինակ՝ կաշապագործարանները, թե զանազան նկար-
 ներ Արտաստուգի կենտրոն, Արթուրյան երգչախումբի, Արթուրյան զարմարանք,
 Արթուրյան զարմարանք, Արթուրյան զարմարանքները և
 վերջապես՝ ճարտար մեղակարգը, կան նաև այլ զարմարանք-
 ներ էլ:

Կարգի
 Կրթական ներքին գործեր, որով զարմարանք են

«Նեղ ու նեղ» աշակերտական տարեգիրք, 1917 թ.: «Հայ ուսման կարգադրությունը»
 հոդվածից մի էջ:

Հասակ մի քուրդ բրդոտ երեսով ու հսկա կերպարանքով: Գլխին ուներ բրդ-
 դակն սպիտակ բրդով, որի տակից խառնիճազանջ դուրս էին ելել նրա եր-
 կար մազերը: Ընկերս ցնցվեցավ է հանկարծակիի եկած անսպասելի այցելուի,
 ներկայութունից և նրա կերպարանքից:

Նվ երբ իր հայացքը հանդիպում է նրա աչքերին, նա այդ սարսափելի
 կերպարանք ունեցող մարդու աչքերի մեջ տեսնում է աչալանք, հիացմունք
 ու ժպիտ: Նա հանգստանում է և մի խորը շունչ քաշում:

Ժպտում էին նրա աչքերը. նա զարմացած նայում էր, թե ինչպես պա-
 տի վրայի գունավոր մեծ նկարը, նույն գույներով տեղափոխվել է փոքրիկ
 թղթի վրա և այդ ամենը կատարում է մի պատանի:

Նա մի քանի բառ է արտասանում Միքայիլին անծանոթ լեզվով: Սա-
 կան ընկերս կարողանում է հասկանալ: Նրան պատասխանում է ժպտով՝
 ցույց տալով նրան խոշոր որմնանկարը և նույն նկարի փոքրադիրը:

Նա իր ժպտուն աչքերով ու զարմանք արտահայտող դեմքով մի քանի
 բառ ևս արտասանում ու գլուխը թափահարելով դուրս է ելնում եկեղեցուց:

Գաղարից հետո Միքայիլը անցնում է ուրիշ որմնանկարներին, որից
 հետո ձեռնամուխ է լինում եկեղեցու արտաքին զեղեցիկ քանդակներին:

Միքայիլը մոտ վեց օր աշխատեց Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու «Պատ-
 կերաբարահում»:

Սազմանչանի կողմից վերարտադրված «Տրդատ» թագավորի շքերթը»
 անմիջապես հրատարակվեց Գարեգին Լևոնյանի «Գեղարվեստ»-ի № 6-ում
 1917 թ., իսկ բնագիրը նա նվիրեց Գարեգին վարդապետին (հետագայում
 կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո) նրա խնդրանքով, ինչպես և Տիգրան Հո-
 նենցի դամբարանի կորագիծ առաստաղի վրա նկարված երկու դեհիստա-
 ներ: Երանի թե կորած շինեն այս ունիկալ նկարները գիտնականի ար-
 խիվում:

* *
 *

Պարապուրդիս օրերը մեկը մյուսի հասկից գլորվում էին աննկատելի:
 Նա շրջագայում էի անհանգիստ ընկերոջս հետ արվեստի այդ մեծ կաճա-
 ուում, որտեղ ամեն մի կոթող, ամեն մի բեկոր, որոնց ևս առիթ էի ունեցել
 բազմիցս տեսնելու, չուրաբանչուր այցիս նրանք կանգնում էին իմ առջև
 իրենց հմայիչ տեսքով և ներկայանում գեղեցկության ու վարպետության
 նոր խաբով, նոր ձևով:

Այդ կախարդական բաղաբը իր հմայիչ շնչով խտացնում, թափանցում էր ընկերոջս հոգու մեջ գեղեցիկ, աննախընթաց վսեմ արվեստի հասկացողութունն ու մեծ ճաշակը:

Նա նկատում էի, որ Միրայելը տարված իր շրջապատով, ասես կաշկանդված աներևույթ կապանքներով, մոռացության էր մատնել ամեն ինչ: Նա չէր զգում ժամանակի արագ ընթացքը, անտեղություն ու հոգնածություն: Նա այդ ծանրանիստ, զստամյալ կոթողների, գեղակերտ քանդակների ու բնության ձևերով կերտված բազմադան գեղեցիկ տեսարանների շրջապատում, որոնք միաձուլվում էին մարդկային հանձարի կերտվածքների հետ ու ստեղծում գեղեցիկ մի ամբողջություն, ահա այդ բոլորը պատանի Միրայելի համար թե սնունդ էր և թե ներքին լիցքի հզոր մի շունչ, որը մղում էր նրան հախուռն կերպով ջանալ ընկալել այդ բարձր արվեստն ու տոգորվել նրա գեղեցիկ շնչով:

Քայլում ենք...

Անցնում ենք Ապուղամրենց եկեղեցու մոտով: Նրա թմբուկի նեղ ու երկար լուսամուտները նմանում են անթարթ աչքերի, որոնց շուրջը երիզվում են զույգ որմնակամարներ, նման վեր բարձրացած ալյուհար հոնքերի, և ասես իրենց դարմանք արտահայտող աչքերով նայում թափուր մալրաբաղաբի ամալացած տարածության մեջ:

Ահա և Գագիկ Ա. թագավորի հոյակերտ, բոլորակ տաճարի փլատակները: Այն 10-րդ դարում վեր է խոյացել իր վիթխարի հասակով, որի սիգապանծ գլուխը հանդուգն կերպով նստած էր իր կառուցվածքի ծայրին և իր տիրոջ նման հպարտ նայում ու տիրապետող հայացք էր նետում մայրաքաղաքի տարածության վրա, որպես կուռ կամքի ու կորովություն մի սիմբոլ:

Տաճարի կառուցվածքի այդ ուրույն ձևը, որը դեռ 7-րդ դարում ծնունդ էր առել մեր մայր հողում, նրա կործանվելուց հետո, նույնանման ձևն ու ծավալը խոյանում էր շնչող մայրաքաղաքի սրտում: Սակայն անցնում է ժամանակ և այդ սիգապանծ հսկան նույնպես կործանվում է՝ թաղելով իր փլատակների մեջ իր հպարտ գլուխը:

Պատմագիր Ասողիկը Գագիկի կառուցած տաճարի մասին համառոտակի հիշատակում է իր ժամանակագրության մեջ, թե Անի քաղաքի որ մասում կառուցվեց Գագիկաշենը:

«Յայնմ ժամանակի, յորում լնոր լրութեամբ ամն Ռ (1000).... Գագիկ արքայ հայոց խորհուրդ բարի ի լանձին կա-

լիալ գմեծաշէն եկեղեցին, որ ի քաղաքուդաշտի, անւամբ սըրբոյն Գրիգորի շինեալ, որ էր փլեալ և կործանեալ, կամեցաւ նոյնաձև շահով և հորինվածքով ի քաղաքին Անույ հիմնարկեալ ի կուսե Մաղկոցաձոր ձորոյն, ի բարձրավանդակ տեղութն...»:

Արամ Վրույրը էջմիածնի մոտ պեղումներից ի հայտ եկած գեղասքանչ Զվարթնոցի ավերակները տեսնելուց հետո՝ 1904 թվականին կարողացավ գտնել այդ տեղը: Նա իր գտած վայրի մասին, որը մի խոշոր բլուր էր, Աստղիկի նկարագրած տեղում (Անիում) իր կարծիքը հայտնեց ճարտարապետ Ռորամանյանին, որը քաջ ծանոթ լինելով Զվարթնոցի կառուցվածքի և մանրամասնի հետ, հաստատեց Վրույրի ենթադրությունը և ապա Վրույրը այդ մասին հայտնեց պրոֆ. Մառին, որը և ձեռնամուխ եղավ 1905—6 թթ. և պեղեց այդ աչքի դարնող բլուրը, որի վրա որպես համոզեցուցիչ ապացույց ընկած էին Զվարթնոցի խոյակների նմանող երկու խոյակ:

«...Раскопки архимандрита Хачика близ Вагаршапата дали материал для более верного определения места развалин Гагикова храма. Воспользовавшись им, Вруйр, посвятивший свои досуги снимкам анийских древностей, первым указал на тот холм над Цветниковым ущельем, где должны были находиться остатки Храма, копии Нерсесовой постройки».

Գագիկաշենի փլատակների միջից պրոֆ. Մառը գտավ Գագիկ Ա. Բագրատունի թագավորի արձանը: Նա կանգնած էր տաճարի ներսը, հյուսիսային մասում: Շենքի փլուզման ժամանակ արձանը փշուր-փշուր էր եղել՝ վերածվելով քառասունութ կտորի: Բարեբախտաբար արքայի գլուխը մնացել էր անվնաս:

Անիի գիտարշավի անդամ նկարիչ Պոլտարացկու հմուտ ձեռքերը արձանի կտորները ի մի հավաքելով ամբողջացրին նրան, որը իր պատվավոր տեղն էր գրավել Անիի Հնադարանում:

Գագիկաշեն ս. Գրիգոր բոլորակ տաճարի ամբողջական տեսքի և մանրամասնի մասին մենք վառ պատկերացում ունենք Թ. Ռորամանյանի վերակազմած նախագծից, որը լույս էր տեսել «Հուշարար» թատերական-գրական-գեղարվեստական երկշաբաթաթերթի 1908 թվականի համարներից մեկում:

1 Н. Я. Марр—«Ани», стр. 55, Огиз Ленинград—Москва, 1934 г.

Հրաժեշտ տալով Գազկաշենի ավերակներին, քայլում ենք դեպի Հովվի եկեղեցին: Նա դանդաղ է Անի քաղաքի հյուսիսային պարիսպներից դուրս մտնել կիրմետք հետադուրսվելու վրա:

Ահա կանգնած ենք այդ գողտրիկ կառուցվածքի առջև: Այդ եռահարկ, փոքրիկ հուշարձանը ոչ մի քանդակ չունի: Նա իր ծավալներով ու ձևերով բարդվելով մեկը մյուսի վրա կազմել է զեղակերտ, փոքրիկ մի մարմին՝ պարզության մեջ պարզված:

Յուրաքանչյուր այցելուին դարմանք է պատճառում հուշարձանի ներքին կառուցվածքը: Վեց որմնասյուների բարձրանալով աղեղվում են և կենտրոնում միանալով իրար, կազմում են մի խուրձ և կանթեղի ձևով կախվում փոքրիկ մատուռի կենտրոնում:

Մեզ ծանոթ լինելով թորամանյանի հողվածը Հովվի եկեղեցու մասին, տալիս «Գեղունի»-ում—«Կարիլ մը հայ գեղարվեստի ծովն» խոլագրով, որտեղ գիտնական ճարտարապետը հանգամանորեն նկարագրում ու բարձր գնահատական է տալիս այդ փոքրիկ եկեղեցուն (կարելի է ասել մատուռ), որպես բացառիկ մի դոհար պատմական հայ ճարտարապետության: Եվ ահա այդ գողտրիկ կոթողը, որպես մի հսկա, իր ամբողջ մեծության մեջ կանգնում է մեր առջև և համակում մեզ դեպ իրեն երկյուղածություն ու հարգանք:

Ժողովրդական ավանդություն է հյուսվել այս զեղակերտի շուրջը և անվանել նրան Հովվի եկեղեցի, որը սերնդե-սերունդ հասել է մեզ:

Չնայած ժամանակը սող էր, բայց մի՞թե Միքայելը կարող էր անտարբեր անցնել մարդուս դարմանք ու հիացմունք պատճառող այդ դուրբիչ կերտվածքի մոտից, որն իր աստղածև հատակագծով ու նազելի մարմնով, որպես խոշտանգված, թախծոտ մի կույս, կանգնած է բաց դաշտի ամալյության մեջ և կաշկանդում մեզ իր մասերի հմայիչ ներդաշնակությունը:

Միքայելը ձեռքն առավ թուղթն ու մատիտը և ավարտելով իր գործը, շարունակեցինք մեր ճանապարհը:

Քայլում էինք ողբերված դեպ Հոռոմոս (Խոշավանք):

Անցնում ենք «Աղվեսի» ձորակը, որը դեպ Հոռոմոս ձգվող ճանապարհի կեսն է: (Անիից Հոռոմոս մոտ 7—8 կիրմետր է): Մի փոքր էլ քայլելուց հետո հեռվում երևում են Խոշերը: Գա ենթացողսլ հաղթական մի կամար է՝ կառուցված Անի—Հոռոմոս ճանապարհին: Այստեղ են բարի երթ մաղթելով ընկերոջս՝ վերադառնում եմ Անի:

Միքայելը Խոշավանքում մնաց երկու-երեք օր, վերադարձավ Անի, բերելով իր հետ անջնջելի մի դրոշմ զարմանքի ու հիացմունքի:

Եվ մեր հանձարեղ նախնիների ստեղծագործ մտքի հրաշք գործերը, որպես աննախընթաց արվեստի ինքնուրույն արտահայտություններ, իրենց սղղու և հմայիչ տաք շնչով դուրթում, կոանում էին ապագա Միքայել ճարտարապետի հոգին բարձր ճաշակի ու ազնիվ արվեստի մեծ դաղափարներով:

Եկավ հրաժեշտի ժամը:

Նվիրական քաղաքի յուրաքանչյուր թիզն անգամ սրբազորված է... Դժվար է, շատ դժվար դուրս գալ այդ կախարդական օղակից... Ոտներդ չեն ենթարկվում քեզ, հասվով են շարժում տեղից: Ասես մի աներևույթ ուժ կաշկանդում է քեզ, ասես քաղաքի «Զոռամյալ ծերունիները» իրենց պատկառելի հասակներով ու ծանրանիստ կեցվածքներով, որոնց մարմինները ակոտված են խոր կնճիղներով, ասես թաղված մեծ խորհուրդների մեջ, իրենց խորահայաց կերպարանքներով, ուր ամեն ինչ միշտ նոր է ու թարմ, պամում են քեզ դյուրթական հմայքով ու անբացատրելի, աներևույթ կապանքներով կաշկանդում հոգիդ:

Տխուր է ընկերս ու թախծոտ:

Ահա վշտակիր հայացքով մեկիկ-մեկիկ հրաժեշտ է տալիս սգալիոր քաղաքի խորհուրդների մեջ ընկղմած պատկանելի «ծերունիներին»:

Մենք անցանք Անիի Անայի՛ մոտով, ապա մեր ետևը թողինք Փրկիչն ու ավերակները և փոքրիկ դառնվալը իջնելով, մեր առջև կանգնեց Տիգրանի Հոռոմոսի զեղակերտ եկեղեցին: Անցանք «Տիգրանի» դռնով, կտրեցինք Գլխձորն ու դուրս եկանք Ախուրյանի ձորի այ փեշի շառավիղը: Այստեղ ընկերս վերջին մի թախծոտ հայացքով հրաժեշտ տալից Ավերակների քաղաքին:

Շարունակում ենք մեր ընթացքը նեղ շառավիղով: Ընկերս լուռ է...

Խոշտանգված մեր շառավիղում եմ փարատել նրա տրամաբյուրներ:

Խոշտանգված դեպ Հոռոմոս (Խոշավանք):

Նախալար Տիգրանը անցկացրեց Միքայելին գետի մյուս ափը: Փոքրիկ ճամպուրակը ձեռքին, ուր զետեղված էր Միքայելի եռամսյա վրաստակը, ապառաժների միջով ձգվող ճանապարհով նա բարձրանում է դեպի Խոշերը: Ես կանգնած գետի այ ափին հայացքով ուղեկցում եմ նրան:

Միքայելը անհետացավ իմ տեսադաշտից:

Ես վերադարձա Անի:

1 Անա — Մայր, խոսքը Մայր տաճարի մասին է:

Պետերբուրգի Քաղաքացիական ճարտարապետների ինստիտուտի 5-րդ կուրսի ուսանող Նիկոլայ Միխայլովիչ Տոկարսկին աշխատեց Անիի 15-րդ գիտարշավում ճարտարապետի պարտականությունները (1916 թ.):

Նա 1915 թ. ամառը աշխատում էր Անդրկովկասի ռազմաճակատի կարմիր խաչի առաջապահ ջոկատում: Ջոկատը կանգնած էր Ճորոխի ավազանում, Իշխան գյուղի մոտ: Այդ գյուղը ծննդավայրն է հուշակավոր կաթողիկոս Ներսես Շինողի, որը վաղարշավատի մոտ վեր խոյացրեց Հայ պատմական արվեստի խոշորագույն կոթողներից մեկը՝ Զվարթնոցը:

Եվ, ահա երիտասարդ ուսանողը, Ճորոխի ավազանում, առաջին անգամ լինելով, տեսավ Հայ ճարտարապետական արվեստի գեղեցիկ դործերից մեկը՝ Իշխանի տաճարը՝ կառուցված Ներսես Շինողի կողմից 7-րդ դարում (հիմնովին վերանորոգված է 10-րդ դարում):

Տոկարսկին կանգնած էր ծանրանիստ կոթողի հաղթ կամարների տակ, որոնք իրենց կառուցվածքների մեջ կրում էին տաղանդավոր հայ ճարտարապետի ստեղծագործ կնիքը:

Տոկարսկին, օգտվելով ռազմաճակատի ժամանակավոր դարարից, առանց ժամանակ կորցնելու, սկսում է ուսումնասիրել, գծագրել ու չափագրել այն:

Իշխանի տաճարը եղավ այն կուռ շաղկապը, որը անխախտելի կերպով պրկեց երիտասարդ ճարտարապետացուին պատմական հայ ճարտարապետության հետ:

1915 թ. վերջերին Տոկարսկին վերադառնալով ս. Պետերբուրգ, ծանոթների խորհուրդներով ներկայացավ պրոֆ. Ն. Յա. Մառին և նրա սեզանին դրեց Իշխանի չափագրությունները:

Պրոֆեսորը մեծ գոհունակությամբ ծանոթացավ խանդավառ ուսանողի խնամքով կատարած չափագրություններին: Նա անդրանիկ դուռը բացեց Տոկարսկու առջև, հրավիրելով նրան Անիի 15-րդ գիտարշավին աշխատելու որպես ճարտարապետ: Եվ ահա 1916 թվականին տեսնում ենք նրան Ավերակների քաղաքում, արվեստագետին վայել անկեղծ ու շիտակ բնավորությանը և ջերմ ավյունով:

Որոշվեց հեռավոր շրջագայություն կատարել դեպի Երեբուք, Մրեն, Բագարան: Երթուղին բավական երկար էր:

— Պե՞տք է ձիեր վարձել, — ասաց Տոկարսկին:

Չուբինովը մերժեց՝ առաքելով, որ ինքը ձի նստել չի կարող:

— Այդ դեպքում սալ վարձենք:

— Ես սալ նստել էլ անկարող եմ, — դարձյալ առարկեց մեր տարորին՝ նակ ղեկավարը: Նրա առարկությունները կարծում եմ ժլատ բնավորության հետևանք էին:

Չնայած փոխադրական միջոցների վրա ծախսվելիք գումարը արշավախմբի հաշվին էր լինելու, բայց Չուբինովի տարորինակ բնավորությունը այդպես էր թեկադրում, որի մասին հետագայում էլ առիթ պիտի ունենանք խոսելու:

Եվ մենք Անիի սուրհանդակի ուղեկցությամբ ճամփա ելանք Անի կայարանի վրայով Երեբուք, ուր մնացինք մոտ մի ժամ և այնտեղից վերադառնալով կայարան՝ դնացքով մեկնեցինք Ալազյազ:

Արդեն երեկոյի մոտ էր:

Ստիպված էինք գիշերել կայարանի սենյակներից մեկում, որը մեզ տրամադրեց Ալազյազի կայարանապետը:

— Արտաշես, ասացեք Եսախին, որ իրեն համար գիշերելու տեղ գտնի: Գ. Չուբինովը չէր ցանկանում միևնույն սենյակում գիշերել մի ինչ-որ սուրհանդակի հետ՝ պատճառաբանելով նրա քրտնած ոտքերի «բուրմունքը», առանց նկատի ունենալու, որ մենք բուրս էլ նույն դրույթյան մեջ էինք:

Ալազյազ կայարանում գիշերել — նշանակում է ավոտների վրա նըստած լուսացնել:

Գ. Չուբինովի կարգադրությունը տգեղ էր, ես անհարմար էի զգում ասել այդ սուրհանդակին: Մի կերպ հայտնեցի: Եսային մնաց անելանելի գրություն մեջ. կայարանում մնալու ուրիշ ոչ մի տեղ չկար: Սուրհանդակը մի փոքր մտածելուց հետո, ելքը գտավ:

— Այստեղից մոտ երեք կիլոմետրի վրա, Ախուրյան դեղի ափին, գլտնըլում է Բոշի գյուղը: Մեր գնալիք ճանապարհը դեպի Մրեն այդ գյուղի վրայով է: Ես կերթամ Բոշի գյուղ և այնտեղ կգիշերեմ: Առավոտյան կավերցրեց իր հրացանը և անհետացավ կիսախավարի մեջ:

Արեղակն արգեն մայր էր մտել: Ես ուրախությամբ կմիանայի սուրհանդակին և կերթայի Բոշի գյուղ գիշերելու, եթե հետևյալ առավոտ Չուբինովին և Տոկարսկուն ուղեկցելու հոգսը ինձ վրա չլիներ:

Չարշարանքի գիշեր...

Կայարանի ավոտների փայտոջլինիքը հանգիստ չէին տալիս մեզ... Սակայն հավատացած եմ, որ Անիի սուրհանդակը հայ բողաների գջուղում վաշելում էր փափուկ անկողնում հանդիստ քուն:

Լուսադեմին հոգնած ու ջարդված հրաժեշտ ավիոնք կայարանի անհրապույր սենյակին և բռնելով սուրհանդակի ցույց տված ուղին՝ ճամփա ընկանք:

Մեր եռյակը շուտով հասավ Բոշի գյուղ, ուր գտանք Անիի սուրհանդակին կազմ ու պատրաստ մեզ առաջնորդելու դեպի Մրեն ու Բագարան:

Ժամանակը սուղ էր. քայլել մինչև Մրեն ու Բագարան և ապա վերադառնալ նույն օրը Անի, այդ նշանակում է պետք է ևս քայլել 30—35 կիլոմետր:

Մի կողմ թողնելով սննդի հոգսը, շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Բոշի գյուղի մոտ անցանք Ախուրյան գետի աջ ափը և տաղտկալի ու խոպան դաշտերի միջով շարժվեցինք առաջ: Դաշտերը պատած էին գուլյնզգուլյն անթառամ ծաղիկներով:

Վերջապես հասանք Մրեն և մեր առաջ կանգնեց Մրենի 7-րդ դարի հսկա, գմբեթակիր, երեք նավանի բաղլիկ եկեղեցին: Այնտեղ կային նաև ուրիշ հուշարձանների մնացորդներ, որոնց մեջ այցելուից իր ուշադրություն էր խլում Սահմադինի ապարանքի գեղեցիկ մուտքը, որի ճակատին դրոշմված է կառուցման արձանագրությունը (հայատառ):

Մեր այս շրջագայությունը անփույթ ու անկազմակերպ էր:

Մրենի բոլոր հուշարձանները մեկ ժամ դիտելուց հետո, մենք դարձյալ անոթի, առանց հանդիպելու Բագարան, շտապեցինք վերադառնալ և շուտով հասնել գնացքին: Այդպես էլ արինք: Ժամանակին հասանք Ալազազ կայարան և գնացքով մեկնեցինք մինչև Անի կայարան, ուր մեզ վիճակվեց շոքո հոգով մի մեծ ձմերուկ ուտել միայն, և այնտեղից դարձյալ գնացինք Կարմիր վանք՝ Նմբատի կառուցած եկեղեցին տեսնելու: Այստեղ էլ գիշերեցինք և հետևյալ առավոտ ճամփա ընկանք դեպի Անի: Մրանով ավարտվեց մեր շրջագայությունը:

Ամեն տարի, երբ պրոֆ. Մառը իր աշխատանքները ավարտելով մեկնում էր Անիից, հնադարանի և քարեդարանի բանալիները հանձնում էր հայր Միքայելին, իսկ երբ հայր Միքայելն էլ որևէ գործով ստիպված էր լինում բացակայելու, բանալիները թողնում էր Անիի սուրհանդակի մոտ: Մի խոսքով թանգարանների բանալիները միշտ գտնվում էին Անիում, որպեսզի Անի այցելուները հնարավորություն ունենան թանգարանները տեսնելու: Սակայն այս մեր շրջագայության ժամանակ, որ տեևց երեք օր, Գ. Չուրխնովը թանգարանի բանալիները վերցրել էր իր հետ, որով տեղի տվեց դժգոհությունների:

Մեր բացակայության ժամանակ Թիֆլիսից Անի էին եկել մի խումբ մար-

դիկ: Նրանք գտան թանգարանների դռները փակ և վրդովված ու դժգոհ վերադառնալով, պարբերական մամուլի միջոցով աղմկեցին այդ առթիվ:

Մրենից վերադառնալիս Անիի կայարանապետը հանձնեց ինձ մի երկտող. գրում է հայրս.

«Արտաշես, ես շունչս առա Թիֆլիս — հասիր: Հայրդ»:

Ինձ համար անակնկալ էր այդ երկտողը ու մասամբ անհասկանալի: Նշանակում է հայրս Վանից վերադարձել է և առանց Անի մտնելու, անցել, դնացել է Թիֆլիս: Իսկ ինչո՞ւ... Ի՞նչն էր պատճառը այդպես հայձեպ մեկնելուն: Ահա հարցեր, որոնք շարվեցին իմ առջև...

Հետագայում ամեն ինչ պարզվեց:

Դեռ 1915 թվականին Վանի, Շատախի ու մի շարք շրջակա գյուղերի հայ ազգաբնակչությունը ռուսական բանակի և հայ կամավորական զնգերի կողմից վերը հիշած վայրերի շուտափույթ զրավման հետևանքով ազատվել էր թուրքական վայրագ կառավարության կողմից անխուսափելի բնաջնջումից: Սակայն երկու ամիս շանցած սկսվել էր նահանջը:

Ռուսական զորքերի այդ հայձեպ նահանջը տեևց շատ կարճ: Շուտով նրանք վերադարձվեցին իրենց թողած տերիտորիան:

Եվ ահա Հայկական լեռնաշխարհը, որն ամբողջապես բռնկված էր զարհուրելի մի հրդեհով, ուր խոշտանգվում, տարագրվում ու հոշոտվում էր տարաբախտ հայր թուրքական յաթաղանի անողոք հարվածների տակ, և ահա այդ մղձավանջային անպատում Մեծ եղեռնի ժամանակ — մի ափ հող՝ Վան, Ալաշկերտ, Շատախ և այլ վայրեր, որոնք ազատագրված էին անագորույն թըշնամու արշուձուտ ձեռքերից, և հանկարծ 1916 թվականի օգոստոս ամսին արևմտյան Հայաստանի ազատագրված այդ վայրերի գլխին, սկսած սեզ Սիփանազազաթից, Շատախի լեռներից և մթին անտառներից, Վանից մինչև Ալաշկերտի արգավանդ հովիտները, ահեղազորը բամբուլներով պայթեց մի նոր աղետ դեռ նոր ազատագրված հայ ժողովրդի զլխին, այս անգամ ավելի սոսկալի, ավելի աղետաբեր: Դարձյալ անակնկալ նահանջ ցարական բանակի կողմից: Ահա, 1916 թվականի այս անպատմելի խուճապայլին հոսանքն իր մեջ առավ նմանապես Արամ Վրույրին և Հ. Օրբելուն, որոնք մազապուրծ փախուստով կառքով սյացան դեպի Ռուսաստանի սահմանները:

Կյո հայձեպ գնացքի ժամանակ ճանապարհին մի տեղ կառքը շուտ եկավ և քաղաքացիական փոխ-գնդապետը իր ամբողջ մարմնով ընկավ հեզ «սպասյակի» — (դենշիկ) վրա: Օրբելու դրությունը ավելի մխիթարական էր. նա ընկած էր իր տակն առնելով Արամ Վրույրին, որը կիսաուշաթափ վայր էր ընկած ճանապարհի եզրին:

Փոխ-դնդապետը առանց վարանելու սկսեց կոնյակ լցնել հեզ «սպաս-
յակի» կոկորդն ի վար: Չնայած այդ անմահական հեղուկը դուրեկան ու կաղ-
գուրիչ էր, բայց Վրուչրի կողերի ցավերը չէր մեղմացնում:

Մի փոքր սթափվելուց ու կառքը կարգի բերելուց հետո շարունակում են
իրենց արագ փախուստը: Բայց նախապաշարմունքը թելադրում է, որ դեռ
երկրորդ ու երրորդ փորձանքներն էլ անխուսափելի են: Եվ, իսկապես, հան-
դիպում են երկրորդ փորձանքին: Ճանապարհին ոռու պահակազորը կասկա-
ծում է, որ Վրուչրը գերմանացի լրտես է: Օրբելին կարողանում է կանխել և
փարատել պահակազորի կասկածները:

Այդ անպատմելի խուճապը, թշվառությունն ու ոչնչացումը տարազիր
հայ ժողովրդի, ուժեղ ցնցել էր Արամ Վրուչրի զգայուն սիրտը:

Խեղճ հայ ժողովուրդ, տնավեր ու բնավեր, քայլիր, քանի ոտներդ մեջ
ուժ կա դեպի օտար ու անհայտ հորիզոններ: Ահա, այս էր հորիցս ստացած
այդ հակիրճ հրկտողի ամբողջ բովանդակությունը:

Մի քանի օր անց պրոֆ. Մառը Վանից մենակ վերադարձավ Անի: Ստու-
գելով այդ տարի Անիում կատարված աշխատանքները՝ եկավ իմ արվես-
տանոցը:

— Արտաշես, ի՞նչ աշխատանք եք կատարել մինչև այժմ:

Ես սեղանի վրա դրի 27 հատ 13×18 շափի նեգատիվ, որոնց բովան-
դակությունը զանազան կարասների բեկորների վրա եզերված այժանկարներ
և այլ զարդանկարներ էին և 7—8 նեգատիվ էլ 1911 թվականին պեղված
8-րդ դարի եկեղեցուց նկարահանումներ:

Պրոֆեսորը լուսապակիները աչքի անցկացնելուց հետո վրդովված ասաց.

— Այս է ամբողջ լուսանկարչական աշխատանքը:

— Պարոն պրոֆեսոր, պր. Չուբինովի առաջադրանքը սահմանափակվել
են այս կարասի բեկորներով և փլված մինարեի մոտ դոմիլոդ եկեղեցիով:

— Չեմ հասկանում, ի՞նչ տեսակ մարդ է դա: Մի՞թե դուք չէիք կարող
ինքնուրույն որևէ բան ձեռնարկել: Մի՞թե լուսանկարելու բան չկար: Կարող
էիք այրերը լուսանկարել:

Ես լռեցի, անհարմար դրություն մեջ էի:

Պրոֆեսորը ցուցումներ տվեց իմ հետագա աշխատանքների մասին: Հե-
տո զրուցելով միասին մտանք ճաշասենյակ: Նա բաց արավ պահարանը և
այնտեղ տեսավ մի շիշ կոնյակ, որը Վան մեկնելուց առաջ թողել էր պա-
հարանում:

— Մինչև անգամ մի շիշ կոնյակ խմելու շնորհք չեք ունեցել: Նա ար-
տահայտում էր զարմանք ու վրդովմունք:

Այդտեղ ես հազիվ կարողացա ծիծաղս զսպել:

— Ինչ արած, պր. պրոֆեսոր, պր. Չուբինովը կոնյակի շիշ բերանը չբա-
ցեց:— Քաշվելով ասացի ես:

— Տարօրինակ մարդ է պր. Չուբինովը, ես ուղղակի զարմանում եմ:

Հետևյալ օրը լծվեցի աշխատանքի: Ծաղկոցածուրի փեշերը բերելով, ընտ-
րում էի կետեր ու լուսավորություններ և լուսանկարում ժայռափորեր: Ինձ
ուրախություն էր պատճառում, որ նախ՝ աշխատում էի, իսկ երկրորդ, որ
ես աշխատում էի Անիի կատարելագործված գործիքով, որը Վանից ետ էր
բերվել Անի:

Այդ տարի Միջնաբերդի մոտակայքում պեղվեց Շուշան Պահլավունու
եկեղեցին:

Պեղումների աշխատանքներն արդեն ավարտվել էին: Մի օր, առավոտյան,
նախաճաշից հետո, ն. Մ. Տոկարսկին, վերցնելով իր սևագիր գծվածքները՝
պատրաստվում էր ճաշասենյակից դուրս գալու, պրոֆեսորը հարցրեց.

— Այդ ո՞ւր:

— Գեպի Ծաղկոցածուր, հարկավոր է շարունակել չափադրումները: Բա-
ցի այդ, փլված մինարեի մոտ 8-րդ դարի եկեղեցու սևագրություններն են
միայն արված:

Վան մեկնելուց առաջ պրոֆեսորը հանձնարարել էր Տոկարսկուն չափա-
գրել և չափագրությունները մաքրագրել որոշ այրերի և նմանապես 1911 թվա-
կանի պեղված եկեղեցու գծագիրները: Սակայն պրոֆ. Մառի մեկնելուց հետո,
նրա տեղակալը սրբագրում է գիտնականի հանձնարարությունները և կար-
գադրում Տոկարսկուն միայն չափագրել (սևագիր), իսկ մաքրագրել Պետեր-
բուրգում. երևի ժամանակ շահելու համար:

Սակայն պրոֆ. Մառի հանձնարարությունը Տոկարսկուն այնքան փոքր
էր, որ նա առանց նեղություն կարող էր այդ բոլորը դուրսբերել ավար-
տել Անիում:

— Գիտարշավի աշխատանքներն ավարտված են: Այժմ անհրաժեշտ է
մեկնել տուն և հանգստանալ, իսկ թիբի մնացած գործերը — հաջորդ տարի...
Այս խոսքերը ասաց պրոֆեսորը զսպված դայրույթը խեղդելով իր մեջ:

Արդյոք Գ. Չուբինովը զղա՞ց այդ նուրբ կշտամբանքը իր հասցեին —
չգիտեմ:

Ես նմանապես մանրամասնորեն լուսանկարեցի Միջնաբերդի ութանկյու-
նանի եկեղեցին կիսականգուն դմբեթով:

Այսպիսով ավարտուեց 1916 թվականի Անիի 15-րդ գիտարշավի աշխատանքները:

Պրոֆեսորը առաջարկեց ինձ հետեւյալ տարի ևս (1917 թ.) աշխատել Անիում: Ես տվի իմ համաձայնութիւնը և, հրաժեշտ տալով գիտարշավի աշխատակիցներին՝ մեկնեցի Քիֆլիս:

1917 ԹՎ Ա Վ Ա Ա Ն

Փետրվարյան հեղաշրջման արիւնքները 16 օր հետո միայն հասան Կարս, որտեղ այդ ժամանակ գործում էր «Գուրգեն» ընկերակցութիւնը. հայրս և ես աշխատում էինք այդ թատերախմբում:

Փետրվարյան հեղաշրջումից հետո «Գուրգեն» ընկերակցութիւնը ավարտեց իր գործունեութիւնը: Հովհ. Աբելյան, Իսահակ Ալիխանյան, Արշակ Հարութլունյան, Ժասմեն, Օլգա Գուլազյան, Լիզիկ Հարութլունյան և ուրիշներ հեռացան Կարսից զեպի իրենց տները:

Մի քանի սկսնակ դերասաններ մնացին Կարսում և Արամ Վրուչիի ղեկավարութեամբ ու ռեժիսորութեամբ սկսեցինք ներկայացումներ տալ, խմբի պակասը լրացնելով Քիֆլիսից հրավիրված դերասան դերասանուհիներով:

Մայիս ամսին մեր փոքրիկ թատերախումբը մեկնեց Կաղզվան: Այնտեղ հունիսի 10-ին ես հրաժեշտ տվի մեր թատերախմբին և շտապեցի ժամ առաջ հասնել Քիֆլիս ու այնտեղից մեկնել Անի:

Հունիսի 12-ին հասա Քիֆլիս: Այնպես զուգարիպեց, որ թե պրոֆ. Մառը և թե ես երկուսս էլ ուշացումով նույն օրը հասանք Քիֆլիս. Անիի գիտարշավի աշխատանքները հունիսի 1-ից պետք է սկսված լինեին: Մենք ուշացել էինք արդեն ամբողջ 12 օր և զեռ գտնվում էինք Քիֆլիսում:

Ես տեսա պրոֆեսորին «Սեւերնայա» հյուրանոցում, ուր նա սովորաբար իջևանում էր: Պրոֆեսորը զարմացավ հանդիպելով ինձ այդ պահին Քիֆլիսում և կարգադրեց անմիջապես մեկնել Անի:

— Արտաշես, բոլոր աշխատակիցները արդեն Անիում են: Անհասպաղ մեկնեցեք Անի, իսկ ես 15 օրով պետք է գնամ Սվանսթ և այսպէս այնտեղից Անի, ու ավելացրեց. Ձեր աշխատավարձը ցածր է, պետք է ավելացնել: Ի՞նչ եք կարծում, որքան նշանակել:

— Դուք գիտեք, պրոֆեսոր՝ քաշվելով ասացի ես:

— Եթե 25 ռուբլիով ավելացնենք, ի՞նչ կասեք:

— Շնորհակալ եմ, պրոֆեսոր:

1916 թվականին ես ստանում էի ամսական 50 ռուբլի: Նշանակում է իմ աշխատավարձը 1917 թվականին դառնալու էր 75 ռուբլի: Նմանապես Քիֆլիս—Անի ճանապարհածախսի համար ստանում էի 25 ռուբլի և նույնքան էլ Անիից Քիֆլիս վերադարձին:

Պրոֆեսորը մոռացել էր այդ տարի ինձ համար համապատասխան վճարական բերելու, որը տրվում էր կայսերական ակադեմիայի կողմից գիտարշավի յուրաքանչյուր աշխատակցին: Պրոֆեսորը վերցրեց իմ 1916 թվականի վճարականը և որոշ ուղղում մտցրեց շտապում՝ «Պետերբուրգսկայա Իմպերատրսկայա» բառերը ջնջեց ու գրեց՝ «Ռոսսեյսկայա». փետրվարյան հեղաշրջումից հետո ակադեմիան կոչվում էր «Ռոսսեյսկայա ակադեմիա նաուկ»:

Նույն գիշեր ուղևորվեցի և հետեւյալ օրը հասա Անի կայարան ու այնտեղից էլ քայլելով — Անի:

Գիտարշավի աշխատակիցներից զեռ ոչ ոք չէր եկել:

Անին ամայանում էր:

1917 թվականին նոր անեցիներին արդեն բացակայում էին բավական մարդիկ:

Իգաձորը զգալիորեն կորցրել էր իր եռուզեռը, մոտ 10 շունչ տեղափոխվել էին Կարս. Օհանը իր ընտանիքով — 6 և Կարապետը իր ընտանիքով — 4 հոգի: Անիում ևս այլևս չտեսա ջրկիր Կյասսոին: Նա 1916 թվականի ձմռանը ողբերգական մահով վերջ էր տվել իր կյանքին: Չկար և խոհարար Օհանսը: Օհանին և Կարապետին ես տեսել էի Կարսում: Օհանի տղան՝ Էլահրիձը, փետրվարյան հեղաշրջումից հետո աշխատում էր Կարսի միլիցիայի կազմի մեջ, իսկ Կարապետը աշխատում էր երշիկի մի փոքրիկ գործարանում — նա արդեն մասնաղետ երշիկագործ էր:

Չկային Ֆինդոն ու Վեյրսը: Այդ զայլսեղդ զամփոռների բացակայությունը ուրախութիւն էր պատճառել զայլերին, որոնց հաջողվել էր հոշոտել և վայելել վանահոր ավանակներից երկուսին: Մնացել էր միայն փոքրիկ Բոչկան իր թամբով:

Այդ բոլորի բացակայությունը զգալի էր, որոնց հետ տարիներ շարունակ, սկսած մանկական օրերից, սերտ կապված էի որպէս հարազատներ:

Չէր լսվում այլևս Անիի Աստվածամոր տաճարի խոշոր զանգի ամենօրյա ղողանջը: Նա տոնական օրերին էր միայն հնչում և իր ղողանջներով ազդոթքի հրավիրում արդեն կիսով չափ ամայացած մայրաքաղաքի նոր բնակիչներին և ուխտավորներին:

Ձմեռն իր պաղ շնչով նստել էր ամայացած մայրաքաղաքի վրա:

Մուժն արդեն կոխել էր, երբ վանահոր խոհանոցից դուրս եկավ ծերունի ջրկիրը մոմն ու լուցկին ձեռքին: Նա իր քայլերն ուղղեց դեպի Մայր տաճար: Տաճարի արևմտյան դռնից ներս մտավ և ձեռքի մոմը վառելով, զգույշ քայլերով բարձրացավ տաճարի բեմի վրա:

Անիի Մայր տաճարը բեմի աջ և ձախ կողմերում ունի երկհարկանի խորաններ, սակայն վերնահարկի խորանների մուտքերը սնհայտ էին: Եվ ահա, ժամանակին մարդիկ հայտնաբերել են այդ աներևույթ մուտքերը: Տաճարի բեմի ձախ պատից հանված էր մեծ, սրբատաշ քար և ահա այդ տեղից բացվում է մուտքը դեպի վերնահարկ: Պատի միջից քարե աստիճանները տանում են երկրորդ հարկի ավանդատունը:

Ջրկիրը մոմը ձեռքին մտավ այդ անցքից ներս և սկսեց քարե աստիճաններով զաղթագողի վեր մագլցել: Նա գնում էր որսի:

Վերին խորանում բույն էին դրել բազմաթիվ աղավնիներ, և ծերունի ջրկիրը հաճախ այնտեղից աղավնիների առատ որսով վերադառնում էր: Սակայն այս անգամ այդպես չպատահեց:

Ծերունին դեռ նոր էր ոտք դրել վերին ավանդատունը, երբ աղետաբեր լույսի ցուլերը նախազգացնել տվին հեղ աղավնիներին մոտալուտ վտանգը: Նրանք սարսափահար դուրս նետվեցին իրենց բներից և թևերի տենդային թափահարումից մոմը մարեց ծերունու ձեռքին:

Ջրկիրը մնաց մթուժյան մեջ: Նա սկսեց խարխափելով օդի մեջ որսալ աղավնիներին: Այնքան տարված էր իր գործով, որ բոլորովին մոռացել էր, որ այդ վերին խորանի հատակից հանված էին երկու մեծ սալաքար, առաջացնելով վտանգավոր բացվածք դեպի վար: Եվ ահա այդ բացվածքը եղավ աղետաբեր... Ծերունի ջրկիրը այդ բացվածքից ընկավ ներքև — առաջին հարկ, զլուխը ուժգնորեն զարկվեց սալահատակին... Եվ այդպես էլ մնաց...

Հետևյալ օրը Կյաստոյի բացահայտությունը անհանգստություն պատճառեց վանահորը և երկար որոնումներից հետո գտան ծերունի ջրկիրի անշնչացած մարմինը Մայր տաճարի հյուսիս-արևելյան խորանում:

Ջրկիրի մարմինը ամփոփեցին Մայր տաճարի հյուսիսային պատից ոչ հեռու:

Խեղճ Կյաստո, հանգիստ ոսկորներով:

Մայր տաճարի հարավ-արևելյան վերին խորանի մուտքը բացված չէ:

Նմանապես պատի միջով կա նեղ ճանապարհ դեպի Մայր տաճարի տանիքը: Նոր անեցիկներից միայն Յուրի Մանն է բարձրացել այդ նեղ անցքով տանիք:

* *
*

Մինչև պրոֆեսորի գալը, որը, ըստ իր հայտարարության, երևաց 15 օր հետո, այդ 15 օրերի գիշերները մղձավանջային ծանր ժամեր էին ինձ համար:

Ժամանակը խառն էր, լեցուն հազար ու մի պատահարներով և այդ ծանր օրերին սգավոր քաղաքի մահասարսուռ լուսնյան մեջ, այնտեղ, Միջնաբերդի մոտ, Ծաղկոցածորի ձախ շուրթին, գիտարշավի մենավոր շենքի մեջ, ուր ոչ մի շունչ չկար, տասնհինգ ծանր, անպատմելի գիշերներ անցկացրել ես՝ 19-ամյա պատանիս:

Մնացել էի մենակ:

Օրերը զլորվում էին մեկը մյուսի ետևից, բայց գիտարշավի աշխատակիցները չէին երևում:

1916 թվականի պարապուրդներն ու պրոֆեսորի նկատողությունը ինձ թեև զրբեցին մի փոքր ինքնուրույն լինել: Ես մշակեցի աշխատանքային ծրագիր ու սկսեցի այդ ծրագրով առաջնորդվել:

Լուսանկարչական նյութն առատ էր: Բացի այս տարվա ստացած թարմ նյութից, ես ունեի և անցյալ տարվանից մնացած բավականին լուսատպակիներ: Ըստ պատվերի մենք ստանում էինք «Թոխիմ և Կանպանիտ» ընկերությունից անզլիական «Իլֆորդ» գործարանի որակյալ լուսատպակիներ և դեղորայք:

Սկսեցի իմ նկարահանումները զլխավորաբար հուշարձանների դետալներից և ժայռափորերից:

Մնվում էի վանահոր հետ միասին: Այդ տարի շրջագայողներն էլ շատ սահավ էին երևում, ասես ամեն ոք մոռացություն էր մատնել Անին:

Անիի սուրհանդակը ցրեկները շրջում էր ինձ հետ, իսկ երեկոյան գնում էր Իգաձոր՝ իր տունը:

Վանահայրը ի նկատի ունենալով իմ դրությունը առաջարկում էր մնալ իր բնակարանում, սակայն պատանեկան իմ հպարտությունը մերժում էր վանահոր առաջարկը: «Եթե մնամ հայր Միքայելի բնակարանում, նշանակում է ես ցույց եմ տալիս իմ վախկոտությունը», մտածում էի ես:

Ընթրիքից հետո, երբ խավարը բռնում էր շար կողմ, եւ ճամփա էի ընկնում դեպի գիտարշավի մենավոր շենքը: Դա մոտ մեկ կիլոմետր հեռու էր վանահոր անից: Պետք էր շավիղով շարժվել դեպի Միջնաբերդ և մի փոքր տարածություն կտրելուց հետո, հնադարանի մոտ բռնել «Մառի» փողոցը և բավական քայլելուց հետո թեքվել աջ՝ դեպի Ծաղկոցաձոր, որի ձախ շուրթին կանգնած էր գիտարշավի շենքը:

Տարին շար էր: Ամեն քայլափոխին կարող էիր հանդիպել վտանգավոր արկածների. մանավանդ գիշերը, մենակ, ավերակների, քարակույտների ու թմբերի միջով քայլելիս, ուր ամեն մի սոսափյուն, ամեն մի շշուկ սարսուղանում են մարմինդ և ավերակներն ու փլատակները խավարի մեջ ընդունում են անորոշ ու ահավոր կերպարանքներ: Քեզ թվում է, որ նրանք շարժվում են և իրենց ձևերն ու կերպարանքները փոխում: Ոմանք երևում են աչքիդ որպես շարախինդ մի վհուկ, ոմանք որպես անդրշիրիմյան աշխարհից դուրս ելած ուրվականներ իրենց կմախքացած սարսուռ ազդող կերպարանքներով: Պաղ գողը սրտիս 15 ժանր գիշերներ քայլել եմ ամայության մեջ մեռելային անդորրության ճնշող ծանրությունների ներքո:

Երբ հասնում էի տուն, իմ տասնհինգօրյա «քավարանը» և ճրագը մարելով մտնում անկողին, այստեղից նորից սկիզբ էին առնում ծանր ու անհանդիստ գիշերային ժամերը:

Սուրհանդակը իմ տրամադրության տակ թողել էր իր երկար թուրը, որը ես հենել էի զլխավերև, մահճակալիս մոտ: Բացի այդ, ես ունեի մի ատրճանակ առանց փամփուշտների, դա կարող էր միայն վախեցնել ենթադրյալ շարագործներին, եթե իհարկե այդպիսին հայտնվեր: Այդ բոլորը կարող էին սրտապնդել ինձ, ուրիշ ոչինչ:

Չորս կողմս լռություն ու մթություն, մենակ, ամայի, հեռավոր մի վայրում, այդ ծանր շրջապատը անհանգստացնում էր ինձ: Գանգիս մեջ պտտվում էին մոռյլ պատկերներ:

Այդ օրերին հայերը շարքից հանել էին մի ցարական պաշտոնյայի (թուրք), որը դադարի զինք էր մատակարարում այդ շրջանի մութ տարրերին: Նրանք գինվում էին ու նախապատրաստվում դալիք արհավիրքների մասնակցելու:

Եվ այսպես, մեկը մյուսի ետևից գալիս գնում էին ահաբեկող պատկերներ:

Նս ջանք էի թափում վանել մտքիցս այդ բոլորը և հանկարծ կամ խոր ձորի միջից, որտեղից լայն ճանապարհը տանում է դեպի Մաղասբերդ, դե-

պի թշնամաբար տրամադրված գյուղերը, հրացանի մի պայթյուն կամ երբեմն քամին, որը շենքի որևէ պատահական անցքից անախորժ սուղոցով ներս էր խոտում անմարդաբնակ այդ շենքի մեջ, նորից սկսում էին անհանգստացնել ինձ:

Երբեմն ուշ գիշերին ինձ թվում էր, թե մարդիկ գալտագույի, դրուշ քայլերով հավաքվում էին լուսամուտիս տակն ու շշուկով խոսում իրար հետ ու հեռանում: Կամ թվում էր, թե մեկը մետաղե գործիքով խառնում է դռան փականքը:

Եվ այսպես, երկար տանջանքներից հետո, երբ հոգնում, ուժասպառ էի լինում, խոր քունը իջնում էր վրաս և աչքերս բացվում էին լուսադեմին ու զգում էի ինձ թույլ և ուժասպառ:

Այս բոլորի մասին ես ոչ ռբի ոչինչ չէի ասում. ես ամաչում էի ինքս ինձնից:

Իր նշանակած ժամկետին եկավ Մառը, նրա հետ Ալեքսանդրա Ալեքսեևնան, Վրուդյան և մի քանի օրից հետո՝ նաև Գ. Չուբինովը:

Գիտարշավի շենքին ծածանվից պետական եռագույն դրոշակը:

Այդ եռագույնը Անիի շրջակա գյուղերի շինականները տեսնում էին ամեն տարի, սակայն նրանց զարմանք էր պատճառել, որ կառավարությունը փոխվել էր, բայց դրոշակը՝ ոչ: Նրանք սկսեցին ենթադրել, որ այդ դրոշակը ոչ թե պետական է, այլ Մառի անձնական դրոշն է:

Նրանք այնպիսի համարում ունեին Մառի նկատմամբ, որ նա ամենազոր է աշխարհիս երեսին: Այդ համոզմանը եկել էին դեռ վաղ, երբ Յուրին Մաղասբերդի քրդերի կողմից բռնվելուց հետո, Մառը անհապաղ, հենց նույն գիշեր, ուղարկեց Անիի սուրհանդակին Տեկոր հատուկ զրությամբ և պահանջեց, որ Տեկորի պրիստավը առանց հապաղման ներկայանա իրեն:

Սուրհանդակը, առանց ժամանակ կորցնելու, հազավ իր «պաշտոնական» համազգեստը, վերցրեց իր թուրն ու հրացանը և ձիով գիշերը կրտրեց, անցավ լեռներ ու ձորեր, և կեսգիշերին անկողնից հանեց Տեկորի պրիստավին ու հանձնեց նրան Պորֆ. Մառի զրությունը:

Տեկորի պրիստավը, կարգավոր զրությունը և սուրհանդակից հանգամանորեն ծանոթանալով անհանդուրժելի պատահարի մանրամասնություններին՝ իրար անցավ, անմիջապես հազավ իր զորահանդեսային նոր համազգեստը, ձեռներին անցկացրեց սպիտակ ձեռնոցներ և շտապ, հենց նույն գիշեր, սուրհանդակի հետ սրբաշավ ճամփա ընկավ դեպի Անի: Լուսադեմին նա արդեն Անիում էր, որպես ստորագրյալ մի գինվորական զգաստ կանգնած պրոֆեսորի առջև:

Մառը հուզված ու դայրացած կշտամբում էր Տեկորի պրիստավին, իսկ նա առանց իսկ ծայտուն հանկու, գույնը գցած լսում էր հանդիմանությունը:

Շինականների կարծիքով թագավորից հետո ամենազոր մարդը դա պրիստավին է, իսկ երբ տեսան Տեկորի պրիստավի ողորմելի վիճակը և Մառի վայրույթն ու բարձրաձայն կշտամբանքը պրիստավին, որը դողում էր և ոչ մի բառ անգամ չէր համարձակվում ասել, այն ժամանակ համոզվեցին, որ իսկապես «աղան» ամենազոր է:

Այդ տարի Անիում կատարվեցին թեթև պեղումներ:

Գիտարշավի շենքը արդեն բնակիչներ ուներ: Ես կարողանում էի զիջերները հանգիստ քնել: Բայց այդ տասնհինգօրյա տանջանքներից ու անքուն գիշերներից հետո բոլորովին հյուստվել էի, ես քնից չէի կշտանում: Այնքսանդրա Ալեքսեանան երբեմն ստիպված էր լինում արթնացնել ինձ:

Ես շատ անհարմար էի զգում ինձ և ճիգ էի գործադրում առավոտները շուտ արթնանալ:

Մի օր, երբ ես զբաղված էի արվեստանոցում, պեղման վայրից եկավ մի բանվոր՝ երկտողը ձեռքին:

Կարգում եմ.

«Պարոն Արտաշես, եթե կարելի է, խնդրեմ հանդիպել պեղման վայրը՝ շտապ լուսանկարելու բան կա: Մառ»:

Ես այլապեղեցի, ասես զուլերով պաղ ջուր լցրին զլխիս: Գույն էի տալիս ու գույն առնում: Ես թերի եմ գտնվել պարտականություններիս մեջ, չէ որ այդ պահին էլ պարտավոր էի լինել պեղման վայրում: Եվ այդ գուռազ գրված երկտողը որպես մի բարոյական ապտակ նստեց երեսիս, որը երբեք, երբեք մտքիցս չի անցնում և չի էլ անցնի: Այդ երկտողը հիշելիս՝ միշտ մի տեսակ ջղախին ցնցում է անցնում մարմնովս: Ինչպե՞ս ես թույլ սովի, որ հարգարժան գիտնականը տասնինամյա պատանուն գրի՝ «եթե կարելի է», «խնդրեմ»: Ավելի լավ կլիներ ինձ խիստ նկատողություն Լեթարկելին, քան թե այդպիսի մեղմ, բայց բնավ չմոռացվող երկտողով հիշեցնեին իմ պարտականությունները:

Այդ երկտողը խրատական մի այրող գրոշմ էր, որ ես այլևս չմոռացա իմ կյանքում:

Մի օր պրոֆեսորի հետ զնայցիք Մայր տաճար: Ես հանձնարարեց լուսանկարելու Մայր տաճարի խարխուլված հիմքերը, հիմնականում տաճարի հարավային կողմը, նմանապես լուսանկարել տաճարի հյուսիս-արևմտյան

անկյունը, որը գմբեթի փուլգման հետևանքով քանդվել էր: Ինչպես երևում է, Մայր տաճարի գմբեթը քանդվելիս նրա բեկորները թափվել էին շենքի հյուսիս-արևմտյան անկյան վրա և վնասել այն:

Ըստ պրոֆեսորի ծրագրի 1918 թվականին պիտի սկսվեր Անիի այդ խոշորագույն շենքի վերանորոգման աշխատանքները:

Անիում աստիճանաբար վերանորոգվում էին հուշարձանները: Վերանորոգվում ասելով չպետք է հասկանալ հիմնովին վերականգնումը հուշարձանի, այլ մի շարք միջոցառումների կիրառում, որպեսզի հուշարձանը իր ներկա վիճակով մնար կանգուն:

Այսպես, մինչև օրս նորոգման էին ենթարկվել Միջնաբերդի 7-րդ դարի պալատական եկեղեցին, Առաքելոց եկեղեցու դավիթը, Մանուկի մզկիթը և շենքը (թանգարան), Գլիձորին նայող վիշապակիր բուրգը, պարոնի պալատի մուտքի մի կողմը, Փրկիչ եկեղեցին, Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու դավիթ արևմտյան պատի մնացորդը, Վրաց եկեղեցին: 1918 թվականին հիմնական վերանորոգման պիտի ենթարկվեր Մայր տաճարը և պարոնի պալատի հյուսիսային պատը պիտի ամրացվեր: Դա երկուսուկես հարկ բարձրացող հսկա մի պատ էր, որ իր աջից և ձախից հյուսիս-արևմտյան և հյուսիս-արևելյան անկյուններից անջատված էր: Ուժեղ փոթորիկների պահին պատը տարուբերվում էր՝ ճոխները հանելով, պատի վերին ծայրը մոտ 6—7 սանտիմետրով տատանվում էր:

Այդ հսկա պատը ամեն թույլ կարող էր փլվել՝ իր փլատակները թափելով Իգաձոր: Ամրացնելու միակ հարմար միջոցը մտածել էին հետևյալ ձևով. պատի վերի մասում (կենտրոնում) բանալ մի անցք և երկաթե ձողի ծայրը ամրացնել այնտեղ և դրա դիմացի՝ հարավային հաստատուն և ամուր պատի մեջ, ճիշտ դիմացը, նմանապես ամրացնել մի ուրիշ երկաթե ձող և այդ երկու ձողերը, որոնց ծայրերը պետք է ունենային ոլորապտույտ ակոսներ, որոնք իրար պետք է միանային պտուտակով (շաբա):

Երկու օրը մի անգամ մի լրիվ պտույտ ոլորելով, աստիճանաբար այդ հսկա պատին տալիս ուղղահայաց դիրք և այդպես մնար երկաթե ձողով ամրացված: Այն ժամանակ ուժեղ քամիները անզոր կլինեին տարուբերել Պարոնի պալատի հյուսիսային հսկա պատը, որը նայում էր ուղիղ Իգաձոր:

Հուշարձանների վերանորոգումների աշխատանքները կատարում էր գլուխների հայտնի կապալառու Ճերմակ Համոն, որը բերում էր Գլուխների հմուտ քարտաշ-որմնադիր վարպետներ ու Անիի գիտարշավի ճարտարապետացուցումներով կատարվում էին վերանորոգման աշխատանքները:

Մայր տաճարի նկարահանումների աշխատանքները վերջացնելուց հետո՝ պրոֆեսորը ինձ ուղարկեց խոշավանք լուսանկարելու համար տեղի արձանագրությունները:

Անիի սուրհանդակի ուղեկցությամբ անմիջապես ճամփա ընկա դեպի խոշավանք (Հոռոմոս):

Ինչպես հայտնի է Անի—խոշավանք ճանապարհին կանգնած են «խոշեր» կոչվող հուշարձանը: Դա իրենից ներկայացնում է քառանկյունի երկու աշտարակ, որոնց ծայրերին հանգում են փոքրիկ գմբեթներ, և այդ երկու աշտարակները ժամանակին կամարով միացած են եղել իրար: Հյուսիսային աշտարակի վերին մասը փլած է, նմանապես փուլ է եկած և կամարը:

Այդ ստեղծվածային կոթողի մասին տեղի շինականների երեակայությունը հյուսել է մի պատմություն:

Հոռոմոսի (խոշավանք) տաճարի հարավային կողմում մի քանի սրահների կողքին կանգնած է սյունազարդ, գեղեցիկ, մեծ դահլիճ, որն իր արեւելյան կողմում ունի բուրձաձև մի խորան իր պատվանդանով: Ասում են, որ այդ դահլիճը դատարանի սրահ է եղել, իսկ խորանը՝ դատական կազմի տեղը, և որոշ օրերին այնտեղ, թագավորի զլխավորությամբ, տեղի էին ունենում դատավարություններ: Դատավարության օրը, երբ այդքան իր շքանշանով Անիից առաջ էր շարժվում դեպի Հոռոմոս, և երբ խոշերից արդեն նկատելի էր լինում արքայական թափորի շքերթը, խոշերի աշտարակներից զողանջում էին զանգեր, որոնք ավետում էին թագավորի գալուստը և ողջունում նրան:

Սակայն սյունազարդ, մեծ սրահի դռան բարավորի արձանագրությունը շինականների այդ երեակայական պատմությունը հերքում է: Սրահը կառուցված է 13-րդ դարում (1229 թ.), երբ Բագրատունիների թագավորությունը այլևս գոյություն չուներ:

խոշավանքի պատերը խոսում են իրենց բազմաթիվ արձանագրություններով: Դա մի գեղեցիկ քարե մատյան է, որտեղ կա հարուստ նյութ անցյալ կյանքի տարբեր բնագավառներին վերաբերող՝ ջրանցքի կառուցման, նվիրատվությունների, այլևայլ տուրքերի ու հարկերի, շենքերի կառուցումների և վերանորոգումների, թագավորների, իշխանների, հոգևորականների անուններ և այլ տեղեկություններ, որոնք հավաստի և կարևոր աղբյուրներ են մեր պատմության համար:

Չորում, Ախուրյանի ափին, կանգնած են երկու եկեղեցի՝ ս. Մինաս և ս. Գևորգ: Գազիկ Ա. Բագրատունի թագավորը կառուցել է ս. Գևորգ եկեղեցին և նրա վրա դրոշմել մի սրտառուչ արձանագրություն: Արձանագրություն-

ներից մեկը հավաստում է Բագրատունիների արքայական հանդստարանի մասին:

Այդ եկեղեցիների շրջապատը քարակույտեր են: Այնտեղ կարելի է տեսնել փլված մատուռ-դամբարանների հիմքերը միայն, և այդ ավերածությունը ու ամայություն մեջ երևում է միայն մի դամբարան երբեմնի իր վրա կանգնած մատուռով: Դամբարանի վրա փորագրված է միայն մի բառ — «Աշոտ»:

Ասում են, որ դա Աշոտ ողորմածի դերեղմանն է:

Այդ դամբարանը ավերված է գանձ որոնող բախտախնդիրների կողմից՝ որի հետևանքով դամբարանի մի կողմը մեծ խոռոչ է բացված:

Ժամանակս խոսքի և մի քանի օրում ավարտեցի խոշավանքի արձանագրությունների՝ լուսանկարահանումը:

Պայմանավորված օրը սուրհանդակը եկավ հետը բերելով ևս մի ձի: Կուսակարչական գործիքը իր պարագաներով զետեղեցինք խուրջինի մեջ, ամբարջինք ձիու թամբին և հրաժեշտ տվինք խոշավանքին ու մեկնեցինք դեպի Անի:

Մոտենում էր մայրամուտը...

Անցնում ենք խոշերի մոտով: Մեր ձիերը համարալու առաջ են շարժվում: Ահա և Հովլի եկեղեցին: Արևմուտքը շառագունվել է:

Մեր առջև փռված խոսքի դաշտերի ծայրին երևում է Անին, իր երկշարք պարիսպների բազմաթիվ բուրգերով ու դարպասներով:

Ջինջ երկնակամարը բռնկված է բոցերով, իր մեջ կլանելով հորիզոնում կուտակված ամպերի քուլաները ու բոսոր ճառագայթները, որոնք իրենց վերջին ցլքերի մեջ են առնում ամայացած մայրաքաղաքը, և ավերակները իրենց հրաշեկ տեսքով կանգնում են մեր առջև հրդեհով բռնկված:

Քարքարոտ դաշտերը ծածկված են տատակներով, որ այնքան՝ բնորոշ են Անիի բուսականության համար:

Արևմուտքի բոսոր ճառագայթները հետզհետե թանձրացնում են իրենց գույները, նրանց հետ միասին աստիճանաբար մթազնում են և՛ ավերակները:

Մեր ձիերը համարալու մտնում էին «Դվնո» դարպասից ներս: Մաքակների դոփշունները խուլ արձագանքում էին մոռյալ բուրգերի ու պարիսպների մեջ, որոնք խավարում ստացել էին խուլ ու դաժան կերպարանք:

Մենք մտանք Անի, Լավում էր Ախուրյանի խուլ մրմունջը և ծղրիղները՝ սուր կանչը:

խավարի մեջ թաղված Ավերակների քաղաքում շունչ ու կյանքի երեք ցուր էր առկայվում. մեկը Աստվածամոր տաճարի դիմացը՝ հայր-Միքայելի՛

յուսամուտից, մյուսը Մաղկոցաձորի շուրթին կանգնած մենավոր շենքից և հրորորդ՝ Իգաձորի այրերից:

Խոշավանքի նկարահանումների նեղատիվները Անիում մշակելուց հետո, պրոֆեսորը հանձնարարեց ինձ հյուսիսային ամբուստիոնների Ավագ դասնախառն արձանագրության (մասամբ եղծված) էստամպը հանել: Չնայած ևս էստամպ հանելու ոչ մի փորձ չունեի, բայց ուշադիր դիտելով յուրացրել էի այդ գործը:

Ես հանձն առա: Մուրհանդակը մի քանի բանվորներով Ավագ դասը կանգնեցրեց մի խոշոր ելարան և ևս երեք օր աշխատելուց հետո ավարտեցի էստամպի հանումը: Արձանագրությունը մոտ 3 մետր երկարություն ունի և կենտրոնում էլ բացված էր մի խոշոր անցք, որով արձանագրության որոշ մասը շկար: Արձանագրությունը նայում էր հյուսիս, արևելյան կողմից բարձրացող հսկա բուրգն էլ չէր թողնում, որ արձանագրությունը արև տեսնի (օգոստոսի վերջին օրերն էին), հետևաբար բավականին ժամանակ էր պետք, որ պատրաստածս էստամպաժը չորանար և հնարավոր լիներ հանել այն:

Ես ավարտեցի իմ աշխատանքները Անիում: Պրոֆեսորի հանձնարարությունով Խոշավանքի արձանագրությունների նեղատիվները Թիֆլիսում հանձնեցի Հ. Ն. Օրբելուն:

Ավարտվեց Անիի 16-րդ գիտաբշարը:

Երկիրը վերստին խառնվեց: Թուրքերը խուժեցին մեր երկիրը...

Եվ 1917 թվականը դարձավ Ն. Յա. Մառի գիտաբշարների վերջնականը:

* *
*

Շատ զարուհներ բողոքեցին կյանքիս վրայով, բայց ևս մնացի կարողությամբ: Ես այլևս չտեսա Անին:

Իմ մանկական ու պատանեկան կյանքի ամառն ամիսները կապված են եղել այդ նվիրական քաղաքի հետ: Ես այնպես ձուլվել էի նրան, որ իմ բացակայությունը Անիից երազանքների ու առապանքների ծայր էր բաց անում իմ անհանգիստ հոգու մեջ:

Անիից հետո սկսվում է իմ անդաստանական կյանքը՝ լի արկածներով ու նեղություններով: Ես էլ չգիտեմ, թե ինչով բացատրել այն, ինչ կատարվում էր իմ ներաշխարհում: Մի տեղ չէի կարողանում հանգիստ մնալ — թափառումներ, թափառումներ, պանդխտություն:

Եվ այդ հոգեմաշ վիճակում ինձ հետ պատահեց սոսկալին. նա ցնցեց իմ ամբողջ էությունը: Ես ներկա եղա ու վշտակից զարհուրելի մի մեծ եղևնի՝ որ մարդուս երևակայությունն անգամ անզոր է պատկերել: Արյունով հեղեղված Իզմիրի ահասարտուս դեպքերն էին գրանք 1922 թվականի օգոստոսի վերջերին: Մի կողմից մահաշունչ ահեղի հրդեհը՝ բռնկված քաղաքի ամբողջ երկարությամբ իր կործանիչ շնչով առաջ էր շարժվում դեպի ծովափ, ճանապարհին լափելով, հուր ու մոխիր դարձնելով ամեն ինչ, մյուս կողմից՝ առևանգում, խոշտանգում ու բնաջնջում հայ տարաբախտ ժողովրդի: Եվ այդ բոլորը կատարվում էր «քաղաքակիրթ» եվրոպացիների աչքերի առջև: Իզմիրի ծովախորշում կանգնած անզրիակն, ամերիկյան, ֆրանսիական և այլ պետությունների ռազմական սոսակ հանդիսատեսի դերում էին:

Այդ օրերին Իզմիրում էր դառնում «Արևելյան-Սուրբբայան» թատերախումբը, որի անդամներից մեկն էր տղերիս զրոզը:

Տասներեք մղձավանջային ծանր օրեր ու անքուն, տանջալից գիշերներ անցկացրի արյունի ու սարսափների աշխարհում: Տներում էր հոգիս ցավատանջ վշտերի ու տառապանքների մեջ:

Վերջապես մենք ազատվեցինք այդ դժոխային կառավանքներից ու անցանք Հունաստան:

Հունաստանում երկար չմնացի: Հրաժեշտ տալով իմ արվեստակից ընկերներին, անցա Բուլղարիա:

Մոտ երեք տարի ևս թափառում էի Բուլղարիայի քաղաքներն ու ավանները՝ Պոլսահայ դերասան Խաչիկ Պալյանի հետ կազմակերպելով ներկայացումներ:

Մի օր Պլովդիվ քաղաքում՝ Փարիզում հրատարակվող հայկական թերթում կարդում եմ.

«Մոտ օրերս պրոֆ. Մառը Փարիզի հայ ուսանողներու համար պլտի բանախոսե... նյութի շուրջ»:

Անին ամբողջ հասակով կանգնեց իմ աչքիս առջև:

Ես նամակ գրեցի պրոֆ. Մառին: Հասցեն չգիտեի: Գրեցի այսպես՝ Փարիզ, Հայոց եկեղեցի, պրոֆեսոր Մառին:

Այսպես են գրում հասցեները սփյուռքի բոլոր պանդխտները իրենց հարազատներին, ծանոթներին և ընկերներին, երբ ստույգ հասցեն չեն իմանում:

Որոշ ժամանակից հետո ևս ստացա պրոֆեսորից նամակ սրտառու, ջերմ տողերով գրված:

Ստորև բերում եմ պրոֆ. Մառի նամակը:

«Միրելի Արտաշես (Վնաս շունի եթե Արա ես):
Ձեր նամակը ստացա: Իմ մեջ արթնացան անցյալի բաղցր հիշողութիւններ՝ կապված Անիի հետ:
Գուք գրում եք Վոլոդիայի և Յուրիի մասին: Վոլոդյան այլևս չկա, Յուրին պրոֆեսորացու է: Նա այս ամառ պետք է մեկնի Պարսկաստան, երևի միասին կերթաք:
Ես գնացել էի Սպանիա՝ բասկերի լեզուն ուսումնասիրելու: Մոտ օրերս վերադառնալու եմ Վենիսգրադ:
Ինձ շատ զարմանք պատճառեց Ձեր ստորագրութեան նախորդ բառը: Ներեցեք, ի հարկե, եթե հարցումովս Ձեր վշտի վրա նոր վիշտ եմ ավելացնում: Ինչո՞ւ ողբացալ: Գուք չեք գրում Ձեր ծնողների առողջութեան մասին:

Հարգանք Ն. Մառ:

Որքան անկեղծութիւն ու ջերմութիւն զգացի այս թանկագին նամակի տողերի մեջ: Իմ առջև կանգնեց Անին լուռ ու սգավոր...

Պանդխտութեան օրերին ես իմ ստորագրութեանը ավելացրել էի մի բառ՝ «Ողբացալ Վոլոյր-Կրասեր», և որոշել էի, որ այդ «ողբացալ» տիտղոսը չհանել մինչև որ պանդխտութեան ցուպը վայր չդնեմ: Եվ Մառին գրած նամակում այդպես էլ մեքենայաբար ստորագրել էի՝ ողբացալ Վոլոյր-Կրասեր, և հարգելի գիտնականը իր գրած նամակում զարմանքով հարց է տալիս ինձ — «Ինչո՞ւ ողբացալ»:

— Այո, հարգելի պրոֆեսոր — «ողբացալ», այդքան դառն տառապանքներից ու վերապրումներից հետո «ողբացալը» միայն կհարմարի: Նա մի կողմ կշարժուի, երբ ես ոտք կդնեմ հայրենի հողի վրա, փուլթ չէ, թե այնտեղ մի փոքրիկ հյուղակում կապրեմ, ահա այն ժամանակ դեմ կշարժուեմ պանդխտութեան ցուպը ընդմիջտ:

Եվ ահա 1925 թվականի վերջերին հունական «եռարայամբոս» նավը, որը բերում էր հայրենակարոտ մեր եղբայրներին ու բուլբերին իրենց հայրենի հանգրվանը՝ Խորհրդային Հայաստան, ես ևս հայրենադարձվեցի:

1926 թվականի մայիս ամսին ես մի կողմ նետեցի պանդխտութեան ցուպը և քայքայված ու հյուժոված մեկնում եմ հայրենիք: Եվ երբ գնացքը Ադին կայարանից շարժվեց դեպի Անի կայարան, ես գնացքի վազոնի լուսամուտին կառչած անթարթ հայացքով սրտատրոփ սպասում էի իմ սիրելի Անիին: Նա պետք է երևար Ադին — Անի երթուղու ընթացքին:

Շոգեքարշը հեկալով առաջ էր սլանում, և հանկարծ բացվում է բուլբերի

արանքը և վաղ առավոտի մեղմ ճառագայթների ներքո հեռվում երևում է Անին...

Ես փշաքաղվեցի, դուխս պտտվեց. մի պահ աչքերս մթազնեցին և ապա մշուշապատ, աղոտ գույներով անպատում անուրջի նման, որպես բաղցր երազ, երևելիս տեսիլքներ, ականջիս հնչող Անիի Աստվածամոր տաճարի խոշոր դանդի դուլթիլ ղողանջների ներքո որպես զարթոնքի շեփոր...

Եվ շարժանկարի ժապավենի նման արագ, մեկը մյուսի ետևից գալիս անցնում էին տարբեր երևույթներ բաղցր ու դուրեկան, հիշողութեանս մեջ արթնացնելով դեռ մոտ անցյալի շնչող նոր Անին...

Ահա ավագ անեցին, բազմահմուտ գիտնականը, նա քայլում է համբընթաց քաղաքի ավերակների ու փլատակների մեջ խորասուզված ծանր խոհեղով: Նրա ոտներին բարձրավիզ կոշիկներ կային, գլխին անգլիական ճերմակ գլխարկ, ձեռքին եղեգնյա երկար գավազան...

Իսկ այնտեղ, Մայր տաճարի մոտ քարակույտերի վրա նստած է ևս մի անեցի. նա թավ հոնքերի տակից իր խորաթափանց հայացքը ուղղած տաճարին, խուզարկու աչքերով պրպտում է մի ինչ-որ բան: Նրա կողքին կանգնած է Կարապետը շափազրական երկար ձողերը ձեռքին:

Ահա և նոր Անիի հին անեցին՝ խանդավառ արվեստագետը. — նա կանգնած է խորախորհուրդ վիշապակիր բուրգի կողքին լուսանկարչական գործիքը ձեռքին...

Դեպի Առաքելոց ձգվող շավիղով կայտառ քայլերով ընթանում է երիտասարդ գիտնականը՝ Հովսեփ Օրբելին, ձեռքին բռնած ունի մի մատյան — դա Անի քաղաքի «Քարե մատյանն» է...

Ահա քայլում է հայր-Միքայելը գավազանը ձեռքին դեպի Մայր տաճար...

Այնտեղ, քարակույտերի թմբերի միջով, դեպի Իգաձոր տանող շավիղով, ձգվում է մի քանի ավանականներից կազմված փոքրիկ կարավանը, ավանակների մեջքերին ամրացված տակառիկներով: Նրանց առջևից սույը տնկած զվարթ խայտում է փոքրիկ «Քոչկան»: Կարավանի ետևից քայլում է ծերունի ջրկիրը մխացող շիբուլը բերանին, որի ետևից ծանրաբայլ ընթանում է դառամյալ մի գամիտ: Այդ «շքախումբը» Իգաձորի վրայով պետք է գնա Մադկոցաձոր՝ ջուր կրելու անեցիների համար:

Հյուսիսային ամբուլթիւնների Ավագ դուռն մոտ աշակերտական համագրեստով կանգնած է մի պատանի՝ վրձինը ձեռքին — դա Միքայելն է, Անիի

արվեստի ուխտավորը: Նա հայացքը ուղղել է Անի քաղաքի խորհրդանշա-
նին...

Տատասկներով ծածկված ամալի դաշտերի միջից դեպի մայրաքաղաք
ձգվող ճանապարհով, փոշու ամպերի մեջ կորած, սուրում է կարմիր երիվարին
հեծած մի մարդ: Վաղորդյան արևի ճառագայթների տակ նրա կռնակին փայ-
լում է հրաշունչ զինքի մետաղյա փողը. ես ճանաչեցի նրան, Անիի սուրհան-
դակն է նա...

Այնտեղ, միջնաբերդի բարձունքներում, ավերակների մեջ, շարժում կա:
Բազմաթիվ բանվորներ, զինված բահերով ու բրիչներով՝ աշխատում են...

Ես տեսա շատ անեցիկների. ահա եղբայրս՝ Արան, Վահրիճը, Վուրդյան,
իմ մանկական-պատանեկան օրերի ընկերները Անիում: Տեսա Տարազրոսին,
Ն. Բունիաթյանին, Աշխարհբեկ Քալանթարին, Տոկարսկուն, Ազոն, Օհանը,
Արամը, փոքրիկ Այծեմնիկը, Հեղինեն, Արեգնազը, Արաքսին, Մաղիկը և շատ
ուրիշներ...

Ես կփափակեի, որ հարատևեին այդ քաղցր տեսիլները, կցանկայի լինել
նոր անեցիկների հետ, ես կբաղձայի շնչել նվիրական ավերակների ստեղծա-
գործ շնչով...

Շոգեքարը ծանր հեղուկ իր ուղին բռնած շարժվում էր առաջ: Արանը
անցավ, գորշ բլուրները թանձր վարագույրների նման եկան, ծածկեցին ա-
մեն ինչ...

Շոգեքարը սուկեց. ես սթափվեցի: Անին անհետացել էր իմ տեսողաշտից:

* *

*

1932 թվականին «Բանվորական թատրոնը» գաստրոլային ներկայա-
ցումներով գտնվում էր Անի-Պիմզայում: Մի օր թատրոնի բրիգադան ցերե-
կային բացօթյա ելույթ ունեցավ հարկով գյուղում:

Ելույթից հետո սահմանապահների ուղեկցությամբ մոտեցանք Ախուրյան
ձորի շուրթին, Անիի դիմաց:

Ես կարկամել էի ու արձանացած դիտում էի: Իմ դիմաց Ավերակների
քաղաքն էր: Երկար տարիներից հետո կրկին տեսնում էի երազանքիս առար-
կան: Սգավոր քաղաքը, ծանր խորհուրդների մեջ թաղված, իր կանգուն ու
կիրականգուն զեղակերտ կառույցներով փռված էր իմ առջև: Գանգիս մեջ

պատվում էին իմ օրերի Անին, իր նոր բնակիչներով, իր նոր շնչով... Ման-
կական ու պատանեկան կյանքիս քաղցր օրերով...

Հուլմունքը խեղդում էր ինձ:

Վերադարձին ես հարկովում հանդիպեցի Ազոյին. դա մեծ ուրախությու-
ն պատճառեց մեզ երկուսիս: Մեր հանդիպումը ջերմ էր: Ինչպես երկու պան-
դուխտներ երկար ու ձիգ տարիներից հետո պատահամբ հանդիպում են իրար
և իրենց երկրի կարոտը առնում միմյանցից, ահա այդպես էր մեր հանդի-
պումը, բայց ավելի քան սրտառուչ էր, երբ ես Ազոյի խրձիթի շեմից ներս
մտա:

Ազոն, այդ առնակազմ ալաշկերտցին ժամանակից շուտ ծերացել էր ար-
դեն, կոտրվել էր և իր կողակիցը՝ Զմոն: Երբ վերջինս իմացավ իմ գալուստը,
մի կողմ նետելով հայ գեղջկուհու նահապետական ամոթխածությունը, վաղեց
և փարվեց վրովս, ասես մայրը դտած լիներ իր կորած զավակին:

— Լաո, Արտաշես... բացականչեց նա և ուրախության հուլմունքը խեղ-
դեց նրան, նա լռեց: Բայց լուռ արտահայտվեց ավելին, քան կարող էր լեզ-
վով ասել:

Եվ հորդում էին Զմոյի բարի աչքերից բերկրանքի ու դառնության ար-
ցունքներ, — ասես Անիի անցյալ կյանքի քաղցր օրերի կարոտն էր առնում
ինձանից:

Ազոն տեղում քարացած, հենված իր գավազանին, լուռ նայում էր մեղ-
նրա սիրտը փոթորկում էր նույն ջերմ զգացմունքներով, ինչ համակել էր
Զմոյին: Մենք հրեքս էլ արտասվում էինք:

Ազո և Զմո, ահա նվիրական անուններ, որոնք վերստին մարմնացնում
են հիշողության մեջ նվիրական Անին իր շրջապատով ու իր առօրյա քաղցր
կյանքով:

Պատմական կյանքի հորձանուտի մեջ ընկած՝ ալիքները բերել, շարտել
էին Ալաշկերտի հովիտներից հեռու, ուրիշ տարազիրների հետ և դրանց՝ այդ
երկու հայ շինականներին:

Եվ բնավեր ու տնավեր տարազիրներին գորովազուրկ մոր նման իր գիրկն
էր առել իրենց բախտակից Ավերակների քաղաքը — նրանք ծվարել էին Անիի
Իգաձորի ժառափորերում որպես վերջին հանգրվան: Սակայն դարձյալ, թվա-
ցած իրենց վերջին բույնն էլ բանդվեց: Եվ նորից պանդխտության ցուպը ձեռ-
ներին ահաբեկ ու տրտում լքեցին Իգաձորի այրերը և բույն դրին հարկով
գյուղում: Նրանց դեմքերը ակոսել էին տառապանքն ու վիշտը և անջնջելի
հետքեր թողել Ազոյի ու Զմոյի տանջված դեմքերին: Տարաբախտ շինական-
ների վրա կյանքը դրոշմել էր իր դաժան կնիքը:

Կարոտի, ուրախութեան ու վշտի արցունքները դառն ու քաղցր ի մի շաղախված հորդում էին մեր փոթորկող սրտերից: Անպատմելի, անկարագրելի վայրկյաններ էին դրանք, կյանքի մեջ հազվագեղ, ուր պապակ կարոտը Ավերակների քաղաքի ու իր գեղեցիկ մեր փոքրիկ կյանքով, իր ջերմ շնչով, մագնիսական հոսանքների նման գալիս, անցնում էին մեր մարմինների միջով ու դուրեկան զգացողությունը համակում մեր ամբողջ էությունը: Այդ անպատում վերապրումները զգում էինք մենք իր ամբողջ մեծությունը ու քաղցրությունը:

Որքան որ անբաժանելի ու դուրեկան վայրկյաններ էին, բայց այնուամենայնիվ ստիպված էի հրաժեշտ տալ անեցի հարազատներին:

Զմոռն, որ վերադառնալից էր լավաշ թխելով և տեսնելով ինձ՝ ձգել էր իր աշխատանքը, իր պատրաստած լավաշներից տվավ ինձ ճանապարհի համար, ևս չմերժեցի:

Որքան որ ջերմ ու քաղցր էր մեր հանդիպումը, այնքան էլ ծանր ու դառն էր մեր բաժանումը:

Իմ արվեստակից ընկերները վաղուց արդեն հեռացել էին, ևս պետք է հասնեի նրանց:

Զմոռն ձեռները ծալած կրծքին, դառն շեմին կանգնած, թաց աչքերով ճանապարհ էր դնում ինձ, ասես ևս այդ ընտանիքի հարազատ զավակն էի և հարկադրված զնում էի պանդխտության ու մայրը վշտաբեկ սրտով ճանապարհում է նրան:

Ազոն, զրուցելով ինձ հետ՝ քայլեց բավական երկար:

Անիի պեղումներում փորձված խարկովցի բանվորներին՝ Տիգրանին, Գաբրիելին, Մուքայելին և ուրիշներին չկարողացա տեսնել, ոմանք բացակայում էին, ոմանք էլ արդեն չկային: Լսեցի, որ Տիգրանի տղան Անի-Պեմզա կապի բաժանմունքի պետն է:

* *

*

Անի — շորս ձորերով պարփակված դյուրեկան մի աշխարհ — արգասիք հայ հանճարեղ մտքի:

Անի — ուսուցիչ ուսուցանելու համար:

Անի — արվեստի վարդապետ — վարդապետելու համար:

Եվ Անին պատմական հայ արվեստի զարգացման ուղիներում բարգավաճած իր աննախընթաց արվեստով գալիս է ուսուցանելու, վարդապետելու իր հետագա սերունդներին:

Անիի բեղմնավոր արգանքը ծնում է, եռանդ ու ավյուն է տալիս շատերին: Հետագա սերունդները սկսեցին ուսումնասիրել նրան, սովորել նրանից, ներշնչվել նրանով, վերցնելով նրանից այն լավն ու օրինակելին, որոնք հետագայում հիմք ծառայեցին հայկական նոր ճարտարապետական ոճին ու կուլտուրային եղանակներին և տվին ժամանակի շունչը խտացված ուրույն, գեղեցիկ մի արվեստ:

Եվ սկսում է խոյանալ «Նոր-Անին» երիտասարդ մայրաքաղաքի տարածության վրա, հիացմունք պատճառելով աշխարհի տարբեր ծայրերից մեր երկիրը այցելած ամեն մի մարդու:

Պատմական հայ ճարտարապետական արվեստի ուսումնասիրության հիմնաքարը դրեց գիտնական ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը: Անեցի էր նա, նա շնչում էր կախարդական քաղաքի շնչով, նրան հմայել էր Անին իր գլուխական ներդաշնակությամբ:

Սակայն որքան էլ ջերմությամբ կապված էր Թորամանյանը իր սկսած դժվարին գործին, այնուամենայնիվ շատ լավ գիտեր, որ իր ջանքերն ու աքքնությունները երբեք ու երբեք չեն կարող ամբողջացնել այն սուրբ գործը, որին նվիրարեղել է նա իր կյանքն ու էությունը — դա սերունդների գործ է. այդ միտքը կրծում էր գիտնականի հոգին:

Ամայի տարածության մեջ, մեկուսացված ձորերով, նստած է կախարդական քաղաքը իր հմայող տեսքով ու իր բեղմնավոր արգանքից ծնունդ է տալիս հայ սերնդի զավակներին, ներարկելով նրանց մեջ շնորհքի, տաղանդի և հանճարի սաղմեր:

Եվ երկնեց նորից դյուրեկան քաղաքն ու ծնունդ տվեց մի անհանդիստ պատանու՝ դա Միքայել Մագմանյանն էր:

Նա դեռ պատանի հասակից անկաշառ սիրով կապվեց Անի քաղաքի հետ, որը սերմանեց նրա հոգու մեջ անդրանիկ սաղմերը գեղեցիկի, վսեմ ճաշակի ու բարձր արվեստի ըմբռնման:

Անցյան տարիներ և մենք տեսնում ենք Անիի ծնունդը հասակ առած, գինւզած ճարտարապետական արվեստի գիտելիքներով՝ Միքայել ճարտարապետին:

Միքայելն ըմբռնեց գիտնական-ճարտարապետի սուրբ գործի մեծությունն ու կարևորությունը: Նա դեռ պատանի հասակից տածելով գեպի մեծ Հայը՝ Թորամանյանը խորին հարգանք, մոտեցավ իր ավագագույն արվեստակցին և ամեն կերպ ջանաց օգտակար լինել նրան:

Միքայել ճարտարապետի հետ հաճախ այցի էինք գնում մեր պատմա-

կան հուշարձաններին. նա շահագրում էր և ուսումնասիրում, իսկ ես նկարահանում էի — Երեբրուքը, Ավանը, Արամուքը, Պաղնին և այլն շուրջ մի երկու տասնյակ հուշարձան: Ինձ վիճակված էր Անիի կարոտը առնել մեր նորածին Հայաստանի սահմանների մեջ գտնված պատմական հուշարձաններից:

Մի օր 1932 թվականի ամռանը Միքայելի հետ այցի զնայինք Թորամանյանին: Նա մեզ տեսնելով ուրախացավ: Նա բավականութուն էր զգում տեսնելով երիտասարդ Միքայելին՝ սերտ կապված հայ պատմական ճարտարապետութանն ու արվեստին: Թորամանյանի և Մազմանյանի զրույցները միշտ պատվում էին պատմական հուշարձանների և նրանց վերաբերյալ հարակից խնդիրների շուրջը:

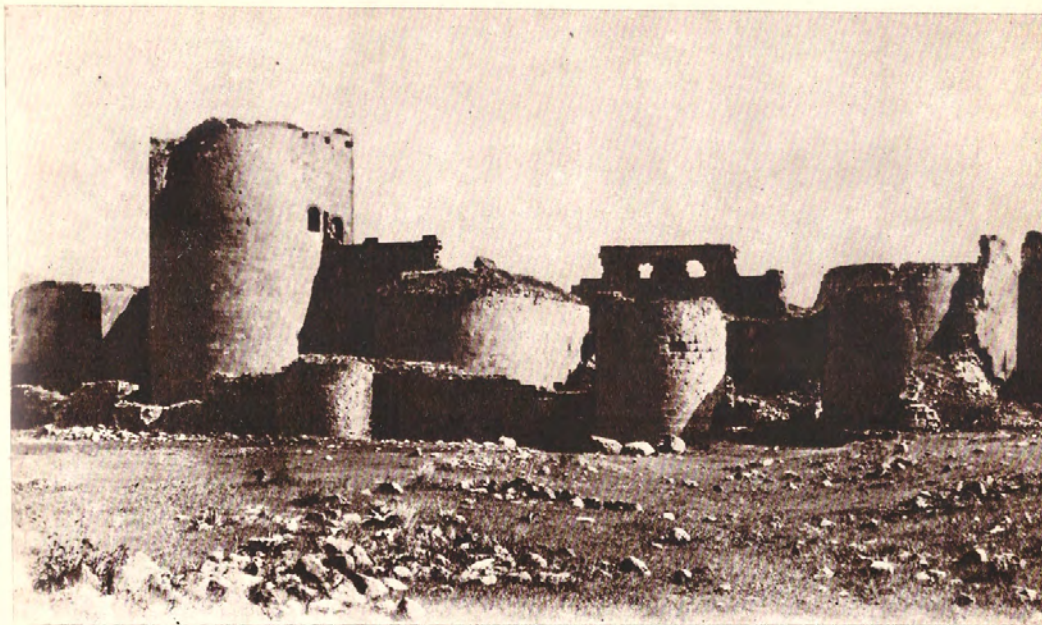
Նախորդը ավանդում է հետնորդին — ահա կյանքի օրինաչափությունը:

Ջերմ զրույցի ժամանակ մի պահ պայծառացավ Թորամանյանի դուրեկան դեմքը և նա արտահայտեց իր սրտում երկար ժամանակ պտտվող ու իրեն անհանգստացնող մի միտք — նա որոնում էր իր սկսած գործը շարունակողին...

— Իմ գործը շարունակողը դուն պիտի ըլլաս, — ասաց նա Միքայել ճարտարապետին: Ասես մի ծանր բեռ վալը բնկավ ծերունազարդ զիտնականի ուսերից. նա գտել էր իր հետնորդին:

Եվ կրկին ու կրկին բեղմնավորվում է դյուքական ֆալաֆի արգանդը հայ հանճարեղ ժողովրդի շնչով:

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

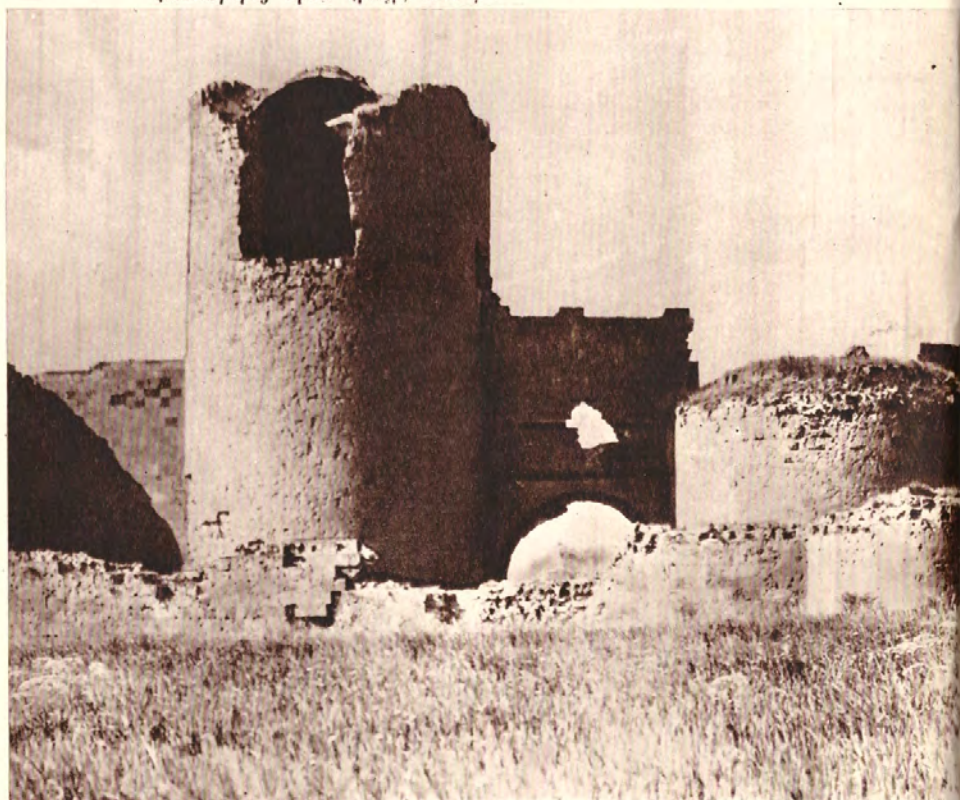

ԱՆԻ. — Հյուսիսային ամրություններ Ավագ դռան մոտ:
Լուսանկարիչ Արամ Վրույր, 1900 թ

Աճի.— Հյուսիսային ամրություններ:

Հուսանկարեց Արամ Վրույր, 1914 թ.

Աճի.— Ավագ դուռ:

Հուսանկարեց Արամ Վրույր, 1896 թ.

Աճի.— Փաշազներ. Մալբ տանար, Միքեաբերդ, Մանուչե:

Հուսանկարեց Թ. Փորամանյան, 1913 թ.

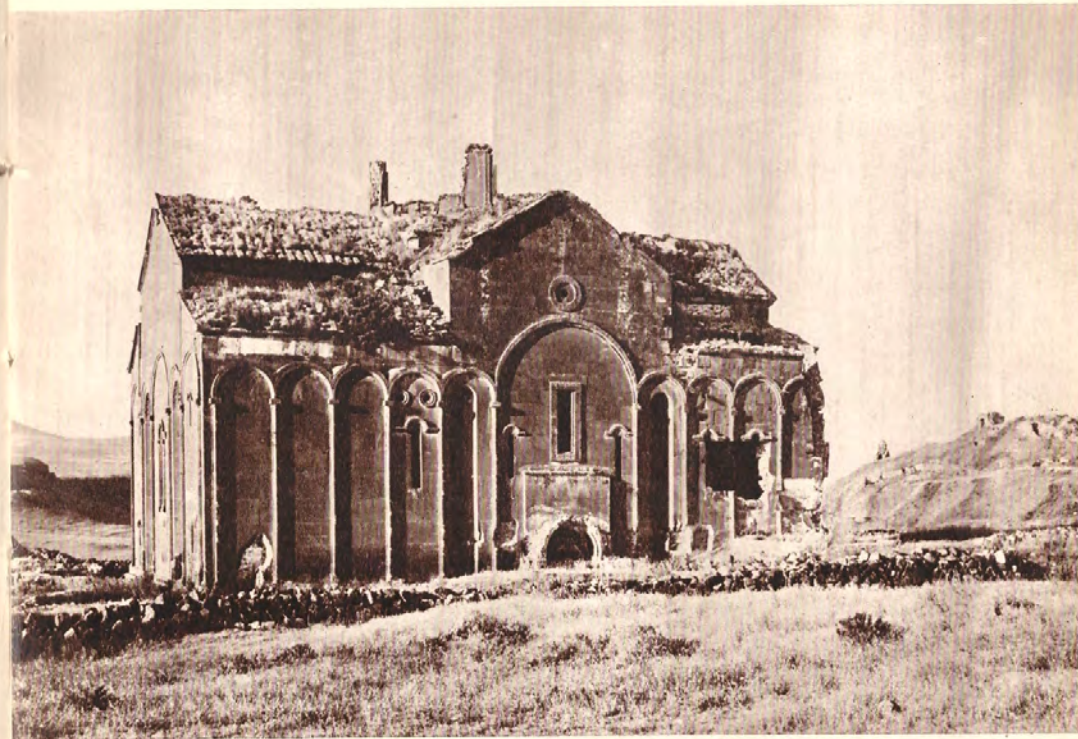
ԱՆԻ. — Գլխոսի ամրությունները վիշապակի բուրգով:
Հուանկարեց Բ. Բորամանյան, 1912 թ.

ԱՆԻ. — Նեկու բուրգ և ս. Փրկիչ եկեղեցին:
Հուանկարեց Արամ Վրույր, 1914 թ.

Անի. — Աշտ ֆղորմածի օրով կառուցված շէնք (Տետադաշտի շրջանում):

Անի. — Մայր տաճար, հեռվում Միջնաբերդ:
Հուանկարեց Արտաշես Վրույր, 1916 թ.

ԱՆԻ. — Մ. Փոկիշ:
Լուսանկարեց Արամ Արույր, 1912 թ.

ԱՆԻ. — Ագալօղաննից ս. Գեղգոր:
Լուսանկարեց Արամ Արույր, 1915 թ.

Անի.— Գազկաչեն ս. Գրիգոր եկեղեցու ավերակները:
Հուսանկարեց Արամ Վրույր, 1915 թ.

Անի.— Գազիկ Ա. Բագրատունի թագավորի արձանը:
Հուսանկարեց Արամ Վրույր, 1907 թ.

Աճի. — Մանուչե. Մալե տանաւ, Փրկիչ:
Լուսանկարեց Արամ Արուր, 1915 թ.

Աճի. — Ամուրյուններ Տիգրան Հոննեցի Լկեղեցու մաս:
Լուսանկարեց Ք. Բորամանյան, 1913 թ.

Անի.— Տիգրան Հոննեցի եկեղեցին:
Լուսանկարեց Արամ Վրույր, 1902 թ.

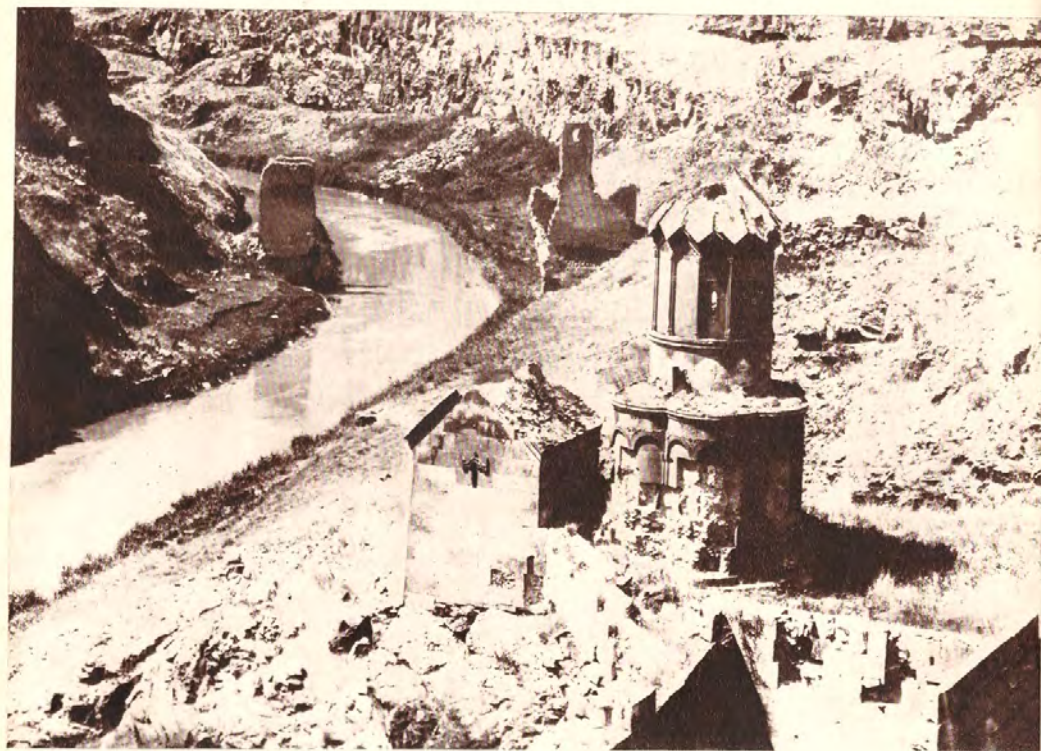
Անի.— Տիգրան Հոննեցի եկեղեցու մուտքը և գավթի ավերակները:
Լուսանկարեց Արամ Վրույր, 1907 թ.

Անի — Տրդատ բազավորի շքերթը, — ումնանկար:
 Բնագրից նկարեց Միքայել Մազմանյանը 1916 թ.

Անի — Միջնաբերդի ամրությունները Մազկեցանուրի կողմից, Միջնաբերդի փոքր եկեղեցին,
 Մայր տաճարը, ներկում ս. Փրկիչը:

Անի. — Ախուրյան գետը, Կուսանաց վանքը, կամուրջի մնացորդները, Մանուչե և Միջնաբերդը
Հուսանկարեց Արամ Վրույր, 1896 թ.

Անի. — Միջնաբերդը, պարիսպները, բնական ամրությունները և ծայրագույն աշտարակները:
Հուսանկարեց Արամ Վրույր, 1907 թ.

Անի.— Միշնաբեղի մատուռ:
Լուսանկարեց Արտաշէս Վրույր, 1916 թ.

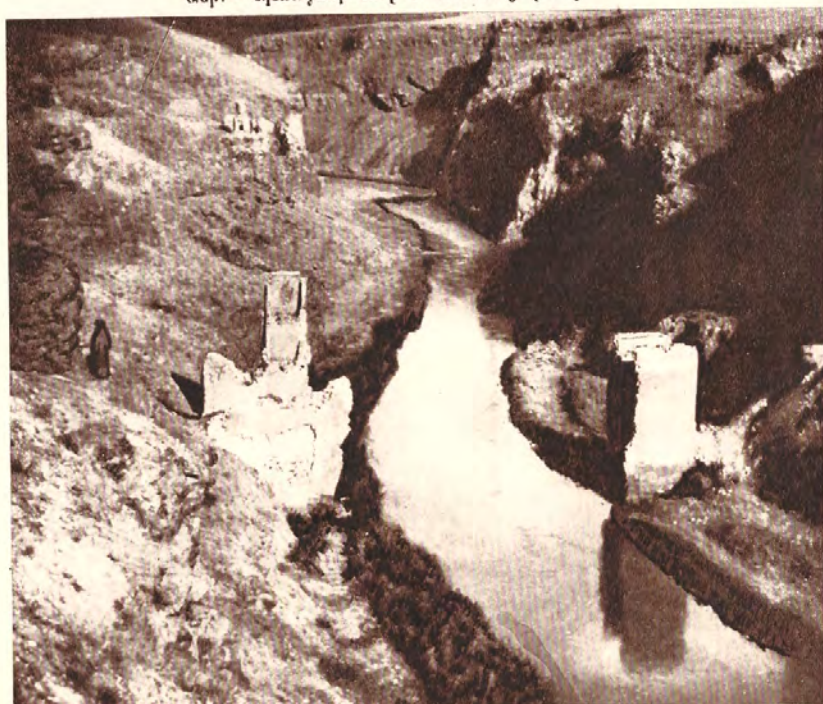
Անի.— Ախուրյանի ձորը, Կուսանաց վանքը և կամուրջի ավերակները:

Անի.— Փլված մինարեի մնացորդները:
Լուսանկարեց Արամ Վրույր, 1900 թ.

Անի. — Ախուրյանի ձորը և Կուսանաց վանքը:

Անի. — Կամուրջի մնացորդները Ախուրյանի վրա:
Հուսանկարեց Արամ Վրույր, 1890 թ.

Անի. — Պարոնի պալատը:
Հուսանկարեց Հ. Քյուրբջյան, 1880 թ.

ԱՆԻ. — Մաղկոցանօր—ժայռափորէ ԱՆԻ գյուղի մօտ:
Հուանկարեց Արամ Վրույր, 1915 թ.:

ԱՆԻ. — Իգանօրի այրերից:

ԱՆԻ. — Մաղկոցանօր—ժայռափոր:

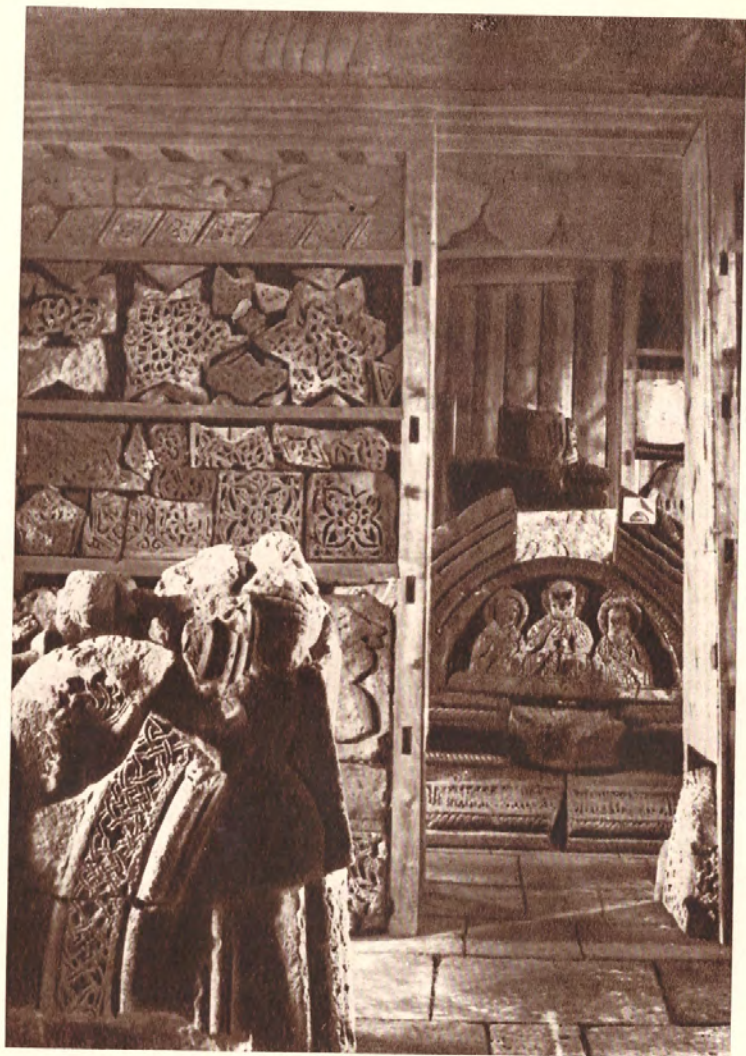
ԱՆԻ.— Քանդարան-անկյուն:
 Լուսանկարեց Արամ Կրուր, 1915 թ.

ԱՆԻ.— Քանդարան:

ԱՆԻ.— Քանդարան:

ԱՅԻ.— Փարեղաբան:
Լուսանկարեց Արամ Արուստ, 1915 թ.

ԱՅԻ.— Փարեղաբան—ավերակ վիճակում:
Լուսանկարեց Ա. Փարանթար, 1922 թ.

Անի.— Կույսի ամրոցը, Ախուրյան գետը և Պերե Պողոսյան:

Լուսանկարացի Արամ Արուստի, 1892 թ

Անի.— Տ. Սիրանույշ Աստվածյանի կենդանի զավթի առջև:

Լուսանկարացի Արամ Արուստի, 1904 թ

Արտաշես Վրույր.
 «Շատ գարուններ բուրբեցին կյանքիս վրայով, բայց ես մնացի
 կարտոր սրտիս, ես այլևս չտեսա Անին»:

ՆԵՐՊԻՐ ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՅԱՆԿԸ

ԸՍՏ ՀԵՐԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

- Անի.— Պրոֆեսոր Ն. Մառ — Միջնարևըրդ, Հեռվում — Մանուչե, Մայր
 տաճար, Փրկիչ:
- Անի.— Պրոֆեսոր Ն. Մառ:
- Անի.— Թ. Թորամանյան — Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու դավթի ավերակ-
 ներում:
- Անի.— 1914 թ. Ձախից աջ, Ա. շարք — Ն. Մառ, Ալեքսանդրա Ալեք-
 սենյա, Արամ Վրույր, Բ. շարք — Ա. Քալանթար, Ն. Բունիաթյան,
 Տարապրտ:
- Անի.— 1912 թ.
 Ձախից աջ, Ա. շարք — Պ. Կնյազնիցի, Ն. Ադոնց, Վ. Բերիձե,
 Ն. Մառ, Ա. Անդրիանով, Լ. Քալանթար, Յու. Ստրումե, Յու. Սմիլ-
 նով. Բ. շարք — Ա. Վրույր, Հ. Օրբելի:
- Անի.— Ա. շարք (նստած)— Ղափանցյան, Ն. Մառ, Հ. Օրբելի Վերի շարք—
 Ա. Վրույր:
- Անի.— 1907 թ. — Անեցիներ թանգարանի շենքի մոտ Աջից ձախ, Ա. շարք
 (նստած)— Վահրիճ, Արտաշես, Յուրի, Արա, Քանդարյան, Բ. շարք
 (նստած) — Ալեքսանդրա Ալեքսենյա, Վոլոգյա, Նունե Վրույր, Մի-
 քայիլ վարդապետ, Պալտարացի, Ն. Մառ:
- Գ. շարք (կանգնած) — Օհան, Կարապետ, Արամ, Ա. Քալանթար,
 Հ. Օրբելի, Թ. Թորամանյան:
- Անի.— 1905 թ.
 Աջից ձախ — Արամ Վրույր, Արտաշես, Նվարդ, Հայկանուշ (Ա. Վ.-ի
 բույրը), Հայկ, Մարիամ (Ա. Վ.-ի մայրը), Նունե Վրույր, Արա:
- Անի.— Հյուսիսային ամրությունները Ավագ դռան մոտ:
- Անի.— Հյուսիսային ամրություններ:
- Անի.— Ավագ դռա:
- Անի.— Պարիսպներ, Մայր տաճար, Միջնարևըրդ, Մանուչե:
- Անի.— Գլխորի ամրությունները վիշապակիր բուրգով:
- Անի.— Երկու բուրգ և ս. Փրկիչ եկեղեցին:

- Անի.— Աշոտ Ողորմածի օրով կառուցված շենք (հետագայում մզկիթ):
- Անի.— Մայր տաճար, հեռվում Միջնաբերդ:
- Անի.— Ս. Փրկիչ:
- Անի.— Ապուղամբնց ս. Գրիգոր:
- Անի.— Գազկաշեն ս. Գրիգոր եկեղեցու ավերակները:
- Անի.— Գազիկ Ա. Բագրատունի թագավորի արձանը:
- Անի.— Մանուշե, Մայր տաճար, Փրկիչ:
- Անի.— Ամբուխյունների Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու մուտք:
- Անի.— Տիգրան Հոնենցի եկեղեցին:
- Անի.— Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու մուտքը և դավթի ավերակները:
- Անի.— «Տրդատ թագավորի շքերթը» — որմնանկար, բնագրից նկարեց Միքայել Մազմանյանը 1916 թ.:
- Անի.— Միջնաբերդի ամբուխյունները Ծաղկոցածորի կողմից: Միջնաբերդի փորը եկեղեցին: Մայր տաճար, հեռվում ս. Փրկիչ:
- Անի.— Ախուրյան գետը, Կուսանաց վանքը, կամուրջի մնացորդները, Մանուշե և Միջնաբերդ:
- Անի.— Միջնաբերդ, պարիսպներ, բնական ամբուխյուններ և ժայռափոր այրեր:
- Անի.— Միջնաբերդի մատուռը:
- Անի.— Ախուրյանի ձորը, Կուսանաց վանքը և կամուրջի ավերակները:
- Անի.— Փլված միսաբեի մնացորդները:
- Անի.— Ախուրյանի ձորը և Կուսանաց վանքը:
- Անի.— Կամուրջի մնացորդները Ախուրյանի վրա:
- Անի.— Պարոնի պալատը:
- Անի.— Ծաղկոցածոր — ժայռափորներ Անի գյուղի մոտ:
- Անի.— Իզածորի այրերից:
- Անի.— Ծաղկոցածոր — ժայռափոր:
- Անի.— Թանգարան — անկյուն:
- Անի.— Թանգարան:
- Անի.— Թանգարան:
- Անի.— Քարեղարան:
- Անի.— Քարեղարան — ավերակ վիճակում:
- Անի.— Կույսի ամրոցը, Ախուրյան գետը և Պերճ Պառչյան:
- Անի.— Տ. Սիբանույշը Առաքելոց եկեղեցու դավթի առջև:
- Անի.— Արտաշես Վրույր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարան	3
Դեպի Անի	7
Անիի բնակիչները	8
Ջրկիր Կլաստն	16
Փոռոտատար Տիգոն	17
Ալեքսանդրա Ալեքսենյա	19
Մանկուխյան օրեր	21
Միքանույշը	23
Պեղումներ	23
«Խելառը» ըսվոր	25
Ճարտարապետը	28
Երկաթե Պատրիարքը Անիում	29
Երևույթներ	32
Տարիներ անց	34
Մանր գիշերներ	36
Երկու անախորժ ու ցավալի միջազեպ	40
Աստվածածնա օրերը Անիում	41
Կատակ միջազեպ	45
1915 թվական	47
1916 թվական	54
1917 թվական	92
Ճակատագրական սև գիշեր	94

ԱՐՏԱՆԵՍ ԱՐԱՄԻ ՎՐՈՒՅՐ
ԱՆԻՈՒՄ

Խմբագիր՝ Վ. Ա. Գրիգորյան
Նկարիչ՝ Օգ. Ասատրյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ան. Գասպարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Օն. Փանիկյան
Վերատպող սրբագրիչ՝ Ա. Հակոբյան

ՎՖ 09077

Պատվեր 412

Տիրաժ 5000

Հանձնված է արտադրության 7/III 1964 թ.:

Ստորագրված է արտադրության 30/VI 1964 թ.:

Թուղթ՝ 70×92¹/₁₆: Հրատ. 6,0 մամ. + 20 ներդիր: Տպադր. 7,25 մամ. =
= 8,48 պարբ մամ.: Գինը՝ 65 կ.:

Հայկ. ՍՍՌ Մինիստրների սովխաի մամուլի պետական կոմիտեի
պոլիգրաֆ արդյունաբերության գլխավոր վարչության
Պոլիգրաֆիկոմբինատ, Երևան, Տերյան 91: